

Lapidarij: vodič

Ivezić, Hana; Radman Livaja, Ivan; Bakić Vlahov, Gordana

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2023**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:122885>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

lapidarij

VODIČ

arheološki
muzej
u zagrebu

NAKLADNIK

Arheološki muzej u Zagrebu

ZA NAKLADNIKA

Sanjin Mihelić

AUTORI

Hana Ivezić

Ivan Radman-Livaja

AUTORICA POGLAVLJA „SURADNJA ALU I AMZ”

Gordana Bakić Vlahov

UREDNIKA

Hana Ivezić

STRUČNA SAVJETNICA

Branka Migotti

FOTOGRAFIJE

Igor Krajcar

Ortolf Harl

Filip Beusan

TLOCRT

Filomena Sirovica

OBLIKOVANJE I PRIPREMA ZA TISAK

Srećko Škrinjarić

TISAK

Stega tisak, Zagreb

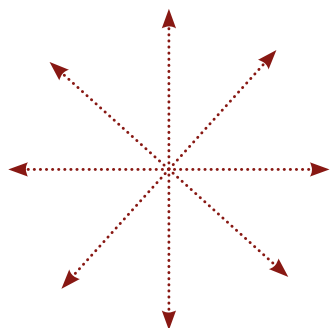
NAKLADA

500 primjeraka

ISBN 978-953-8143-60-1

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001165707.

LAPIDARIJ
VODIČ

7	UVOD
9	KATALOG SPOMENIKA
113	SURADNJA AKADEMIJE LIKOVNIH UMJETNOSTI IZ ZAGREBA I ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU
117	IZBOR RADOVA STUDENATA ALU
135	LITERATURA

UVOD

Antička zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu u svom fundusu čuva preko tisuću, što cjelovitih, a što fragmentarnih kamenih spomenika. Mahom je riječ o rimskim spomenicima, no dio potječe iz grčkih naseobina na našoj obali Jadrana. U stalnom postavu je izloženo dosta tih spomenika, no iz razumljivih razloga se na katovima palače na Zrinjevcu ne može izložiti velik dio ove zbirke, te je njihova prezentacija u muzejskom dvorištu jedino prihvatljivo rješenje. To je, uostalom, uobičajena praksa u muzejima, gdje se veliki kameni spomenici redovito izlažu u prostoru upravo namijenjenom toj svrsi, tzv. lapidariju. Od osnutka Arheološkog muzeja u Zagrebu prošlo je više od stoljeća prije nego što je na zadovoljavajući način riješeno pitanje muzejskog lapidarija. Nakon što se Muzej preselio u palaču Vrancyczany 1945. godine, tadašnji je ravnatelj Viktor Hoffiller odmah pokrenuo pitanje prenamjene dvorišnog prostora za potrebe lapidarija. Izrađen je nacrt i troškovnik za dvorišnu zgradu s podzemnom i prizemnom etažom gdje bi kameni spomenici bili pohranjeni i izloženi javnosti, no projekt u konačnici nije prihvaćen zbog velikih troškova. U dvorišni prostor muzeja su spomenici postupno preseljeni i uskladišteni do 1951. godine, no nije bilo govora o izlaganju.

LAPIDARIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

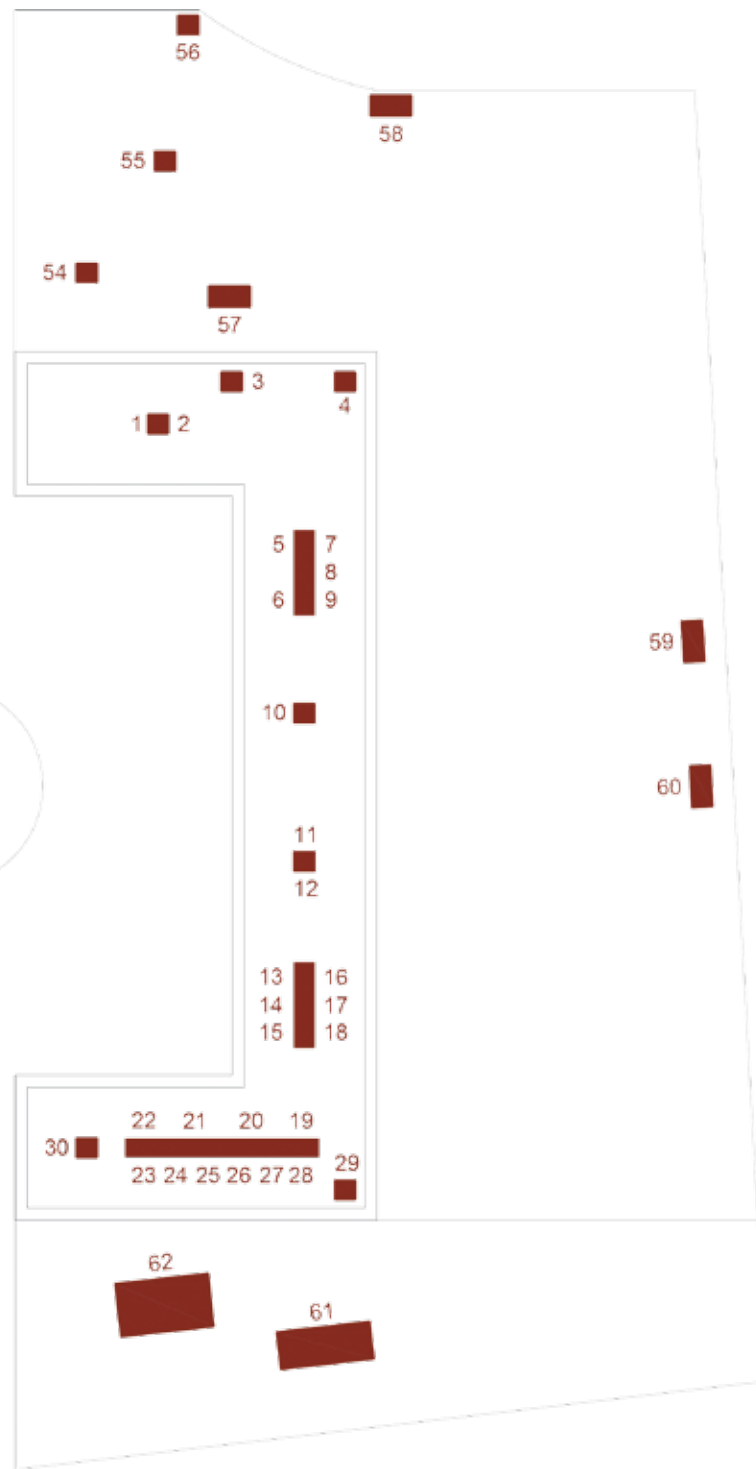
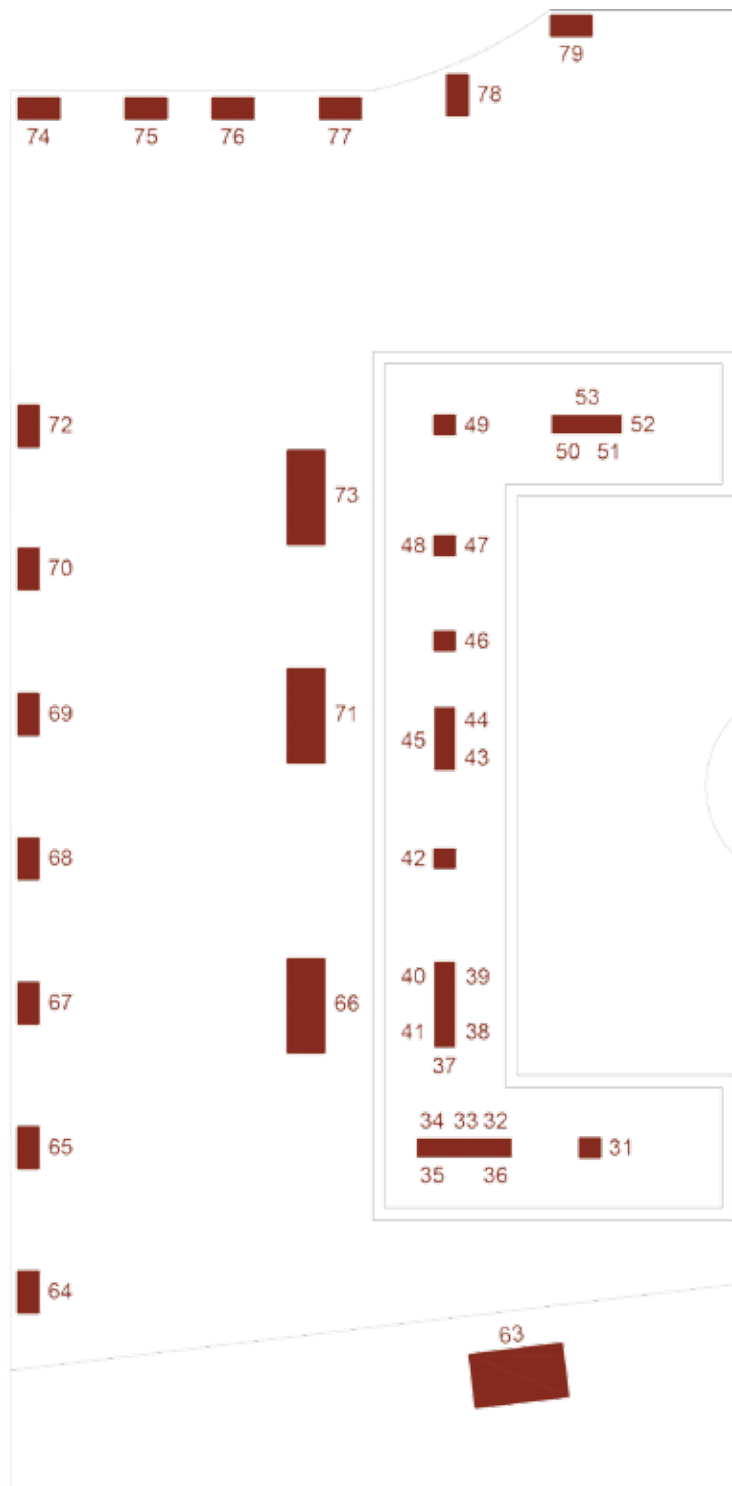
Koju godinu kasnije se opet pokrenulo pitanje izgradnje dvorišnog izložbenog objekta. Angažiran je arhitektonski ured koji je napravio idejni nacrt velikog paviljona u dvorištu zgrade, gdje bi se smjestili lapidarij, antička zbirka, pretpovijesna zbirka, numizmatička zbirka, prostor za restauraciju, radni kabinet, priručna skladišta, klesarske radionice, kao i pomoćne prostori. Nažalost, i od tog se projekta odustalo 1958. godine nakon rebalansa republičkog proračuna. Par desetljeća kasnije, ravnateljica Zdenka Dukat je 1980. godine otkazala ugovor za iznajmljivanje dvorišta kao javnog parkirališta te su sljedeće godine počeli radovi na restauraciji ograde dvorišta, nakon čega je arhitekt Branko Siladin ponudio idejnu skicu uređenja dvorišta kao lapidarija i parka. Ideja je bila prihvaćena, te se zahvaljujući angažmanu ravnatelja Ante Rendića-Miočevića napokon krenulo s realizacijom lapidarija. Građevinski radovi su započeli 15. listopada 1986. godine, te je lapidarij otvoren za javnost 2. srpnja 1987. godine, kao jedan od niza projekata vezanih uz uređenje Zagreba povodom Univerzijade. U zadnjih je trideset godina muzejski lapidarij postao prepoznatljiv i rado posjećen prostor u najužem središtu našeg glavnog grada, idealno uklopljen u urbano tkivo, gdje ljubitelji starina mogu uživati u promatranju spomenika rimske baštine. Nadamo se da će ovaj vodič pružiti dovoljno informacija za sve one koji žele znati više i da će im dodatno obogatiti doživljaj posjeta lapidariju Arheološkog muzeja u Zagrebu.

LAPIDARIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

MUZEJ ▲

MUSEUM SHOP ►

1. SUNČANI SAT S POSVETOM JUPITERU I SOLU
 Josipdol, 69 x 63 x 41 cm, vapnenac, 3. st., KS-205

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
 SOLI INVICTO CONSER(VATORI)
 AUG(VSTI) N(OSTRI)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
 NEPOBJEDIVOM SUNCU ZAŠTITNIKU
 NAŠEG CARA

Na prednjoj strani spomenika izdubljena je okrugla udubina, kojoj je po sredini urezana vertikalna crta koja označava podnevnu liniju. Sa svake strane nalaze se još po 4 urezane linije za odgovarajuće sate prije i poslije podne. Ovaj se sunčani sat mogao, dakle, okvirno rabiti od 08hoo do 16hoo. Točnost mu je bila upitna po današnjim standardima jer nije bio podešen prema geografskoj širini, a nije imao ni urezane crte za zimski i ljetni solsticij kao ni ekvatorijalnu liniju. Na gornjem dijelu je ostala sačuvana udubina u kojoj je morala biti učvršćena metalna kazaljka.

Ispod sata je sačuvan posvetni natpis Jupiteru i Solu, zaštitniku neimenovanog cara.

2. ARHITRAVNA GREDA S FRIZOM

Sisak, 55 x 82 x 27 cm, vapnenac, 3. st., KS-600

Riječ je o dijelu arhitrava, odnosno fragmentu kamene grede, s reljefno oblikovanim prikazom nagog, letećeg erota koji povrh lijevog ramena pridržava girlandu spletnu od lišća i voćnih plodova (kruške i veliki grozd). Gornji dio prikaza ispunjen je velikom svijajućom vrpcom. Eroti (grč. Ἔρωτες, *Ērōtes*) su, prema grčkoj mitologiji, skupina malih krilatih bogova ljubavi i požude, u pratnji božanstava Afrodite i Erosa. Čest su motiv u grčkoj i rimskoj, ali i u renesansnoj umjetnosti, gdje su poznati pod nazivom *amoretti* i *putti*.

3. KAMEN-MEĐAŠ

Beočin (Srbija), 129 x 38 x 10 cm, pješčenjak, druga polovina 1. st., KS-750

AGE(R)
VICI IOSI
STA ADS
IG(NATUS) TI(BERIO) CL(AVDIO) PR
ISCO PR(A)EF(ECTO)
ALAE I C(IVIVM) R(OMANORUM)

Na drugoj strani je urezan natpis:
C(APUT) A(GRI) E(XCEPTI)

POSJED SELA JOSISTA
DODIJELJEN PO TIBERIJU KLAUDIJU PRISKU
ZAPOVJEDNIKU PRVE ALE RIMSKIH GRAĐANA
MEĐA IZDVOJENOG POSJEDA

Međaš u obliku nepravilne izdužene ploče pro-nađen je nedaleko od Iloka, u selu Beočinu, tijekom građevinskih radova kod tvornice cementa, te je 1909. godine prenesen u Zagreb. Natpis se datira u flavijevsko vrijeme, odnosno u zadnju trećinu 1. st., u razdoblje kad je *ala I civium Romanorum* bila stacionirana u Kornaku (*Cornacum*, danas Sotin). Iz donekle nespretno izvedenog natpisa – natpis vjerojatno nije urezao pravi klesar već neki od konjanika prve ale – vidljivo je da je riječ o međašu doznačenog zemljišnog posjeda na prostoru sela Josista, na kojem se spominje i rimski konjički časnik Tiberije Klaudije Prisko (*Tiberius Claudius Priscus*), prefekt odnosno zapovjednik Prve ale rimskih građana. Iako se s pravom pretpostavlja da bi mogla biti riječ o doznaci zemljišta za privatne posjede veterana, teško je vjerovati da je među njima bio i aristokrat Tiberije Klaudije Prisko. On je po službenoj dužnosti vjerojatno samo nadzirao razgraničenje teritorija lokalnih zajednica i dodjelu zemlje rimskim veteranima, a nije isključeno ni da je formalno bio zadužen za upravljanje i nadzor nad nekom domaćom etničkom skupinom (Amantinima ili čak Skordiscima).

4. VEPAR U BORBI SA PSOM

Osijek, 86 x 120 x 30 cm, bijeli mramor, 2. – rano 3. st., KS-100

Fragmentirani dio veće skulpturalne kompozicije otkriven u Osijeku u 19. stoljeću. Sačuvan je komad baze s naturalističkim prikazom borbe psa i vepara. Pas je bio sačuvan većim dijelom dok je vepar restauriran od šest pronađenih komada. Zanimljivo je da je klesar greškom lijevu stražnju pseću šapu oblikovao kao papak, odnosno poput veprove noge. Lovačke scene nisu neuobičajene kao ukrasi na nadgrobnim spomenicima, pa je za pretpostaviti da je ova skulpturalna grupa ukrašavala neki očigledno veći spomenik ili možda mauzolej. Ikonografski gledano se scena vjerojatno ne može vezati uz konkretnu mitološku priču, pa tako ni uz Herkulove podvige, odnosno ulov erimantskog vepara. Po svemu sudeći je riječ o djelu neke lokalne radionice koje se može datirati u 2. st. ili barem ne puno kasnije.

5. BAZA ZA KIP CARA TRAJANA DECIJA

Stenjevec, 118 x 64 x 42 cm, mramor, 250. g., KS-279

IMP(ERATORI) CAES(ARI)

C(AIO) MESSIO

QUINTO TRA

IANO DECIO

P(IO) F(ELICI) AUG(USTO) P(ONTIFICI) M(AXIMO)TR(IBUNICIA)

POT(ESTATE) CO(N)S(ULI) ITER(UM)

P(ATRI) P(ATRIAE) RESP(UBLICA) AN

DAUT(ONIENSIVM) D(ECRETO) D(ECURIONVM)

IMPERATORU, CEZARU, GAJU MESIJU KVINTU TRAJANU DECIJU,
POBOŽNOM, SRETNOM, UZVIŠENOM, VRHOVNOM SVEĆENIKU,
S TRIBUNSKOM VLASTI, PO DRUGI PUT KONZULU, OCU DOMOVINE,
PO ODLUCI VIJEČNIKA (PODIŽE) ANDAUTONIJSKA OPĆINA

Baza za kip cara Trajana Decija, koju su dali podići vijećnici andautonijskog municipija 250. godine, pronađena je 1758. godine prilikom gradnje nove župne crkve u Stenjevcu kod Zagreba, a po svemu sudeći dovezena je iz Ščitarjeva (*Andautonia*), kada se gradila prijašnja stenjevačka crkva. U prilog tome ide i podatak da je baza za kip supruge cara Decija – carice Herenije Etruscile – koju su također dali podići vijećnici andautonijskog municipija, pronađena 1768. godine prilikom popravka župne crkve u samom Ščitarjevu. Tadašnjem Narodnom muzeju u Zagrebu bazu 1895. godine poklanja Ljudevit Ivančan, župnik u Stenjevcu. Baza od bijelog mramora, pravokutnog je oblika s profiliranim okvirom na prednjoj strani, unutar kojega se nalazi natpisno polje s prilično velikim, pravilnim slovima, raspoređenim u osam redaka.

Uglovi baze su djelomično otučeni, stražnja i gornja ploha baze su neobrađene, a na gornjoj se plohi vidi četvrtasta udubina do koje vodi žlijeb za ulijevanje olova. Kip cara Trajana Decija nije pronađen. Spomenik je podignut 250. godine, kada je car Decije po drugi puta obnašao dužnost konzula s rimskim senatorom Vecijem Gratom, a tijekom njegove prve godine carskog vladanja. Gaj Mesije Kvint Decije Valerin, kao vladar postao je poznat kao Gaj Mesije Kvint Trajan Decije (*Gaius Messius Quintus Traianus Decius*), te je prvi rimski car ilirskog podrijetla, rođen u Budaliji, danas Martincima kraj Srijemske Mitrovice (*Sirmium*), negdje između 190. i 200. godine. Kako je sredinom 3. st. nestabilnost u Carstvu duž dunavske granice rasla, 249. godine car Filip Arabljanin postavio je tada uvaženog senatora Kvinta Decija Valerina kao upravitelja provincija Mezije i Panonije, kako bi uspostavio red na granici i odbio navale Gota. Osim što je bio istaknuti senator, podrijetlom je bio Panonac i dobro poznao lokalne prilike, što je Filip zasigurno vidio kao prednost. S druge strane, stavio je nekoliko legija pod zapovjedništvo jednog čovjeka i to legija koje su već dugo priželjkivale promjenu vlasti. Decije je uspješno odbio Gote te ga panonske i mezijske trupe zatim proglašavaju carem. Budući da je pokušao postići dogovor s Filipom, čak govoreći da će se odreći carske časti, možda je prvotno bio prisiljen postati uzurpatorom, ali je na kraju odlučio boriti se do kraja, bojeći se odmazde. U rujnu ili listopadu 249. godine, sukobljava se s Filipom Arabljaninom i poražava ga kod Beroeje (*Beroea*) u Makedoniji (ili Verone u Italiji, izvori su pomalo zbunjujući oko lokacije). Novostečeni car usvojio je osobno ime „Trajan”, u počast jednome od najvećih rimskih careva prethodnog 2. stoljeća, a svoje je sinove – starijeg Kvinta Herenija Decija (*Quintus Herrenius Decius*), poznatijeg kao Etruska nakon što je stupio na vlast (*Q. Herrenius Etruscus Messius Decius*) i mlađeg, Gaja Valenta Hostilijana (*Gaius Valens Hostilianus*) – postavio za cesare. Nakon kratkog boravka u Rimu, nastavio je rat protiv Gota, a pokušavajući presjeći njihovu odstupnicu kraj Abrita (danas Rasgrad u Dobrudži), sa svojom je vojskom upao u zamku u lipnju 251. godine. Decije je ubijen, čime postaje i prvi rimski car koji pogiba u bitci protiv stranog neprijatelja, a s njime je život izgubio i njegov stariji sin Kvint Herenije Etrusk.

Decije nije poznat samo po oduzimanju vlasti Filipu Arabljaninu, svojoj kratkoj vladavini i borbama s Gotima, poznat je i po tome što je tijekom svoje dvogodišnje vladavine, 250. godine izdao carski edikt, prema kojem se svi građani carstva obvezuju na prinošenje žrtve za carevu dobrobit na određeni datum, čime je stvorio plodno tlo za progon kršćana. Edikt nije bio usmjeren izričito protiv kršćana, nije ih posebno imenovao, niti izdvojio – no kako je prije svega zamišljen kao zakletva na vjernost caru i rimskoj državi, mnogi su je kršćani odbili izvršiti zbog poganskog žrtvovanja. Brojni su kršćani mučeni i ubijeni, a antagonizam spram kršćana doveo je do pokolja u Kartagi i Aleksandriji. Već je tijekom druge godine njegove vladavine žestina progona popustila, te se vjerska tolerancija vratila na raniju razinu, no kršćanska crkva nije nikada zaboravila Decijevu vladavinu.

6. BAZA KIPA HERENIJE ETRUSCILE, SUPRUGE TRAJANA DECIJA Ščitarjevo, 116 x 65,5 x 19 cm, mramor, sredina 3. st., KS-280

HERENNI
AE ETRVS
CILLAE AV(USTAE)
MATRI CAST(RORUM)
CONIUGI
D(OMINI) N(OSTRI) DECI(I) P(II) F(ELICIS)
AV(USTI) R(ES) P(UBLICA) AND(AUTONIENSIVM)

HERENIJI ETRUSCILI, UZVIŠENOJ, MAJCI TABORA,
SUPRUZI NAŠEG GOSPODARA DECIJA, POBOŽNOG,
SRETNOG, UZVIŠENOG, (PODIŽE) ANDAUTONIJSKA OPĆINA

Za pretpostaviti je da je ovaj spomenik bio postavljen zajedno s kipom cara Trajana Decija, i to iste, 250. godine. Spomenik posvećen carevoj supruzi također su dali podići vijećnici andautonijskog municipija, na čijem je području i pronađen 1768. godine, prilikom popravka župne crkve u Ščitarjevu.

Bazu od bijelog mramora je Narodnom muzeju u Zagrebu darovao Juraj pl. Ištvanić, tadašnji načelnik u Velikoj Gorici. Kamen je sastavljen iz dva ulomka, znatno su otučeni dijelovi profiliranog okvira, a nedostaje i lijevi gornji ugao baze. Čini se da se ova ploča otpilila s prvotne baze i upotrijebila u drugu svrhu, kao građevni materijal. Kao i spomenik caru Deciju, i ova baza na svojoj prednjoj stranici ima profilirani okvir, unutar kojega se nalazi natpis pisan pravilnim, velikim slovima u sedam redaka. Herenija Etruscilla (*Herennia Cupressenia Etruscilla*) bila je vjerojatno iz senatorske obitelji, a sudeći po imenu, porijeklom možda i iz drevne etruščanske aristokracije. Vjenčala se s Decijem vjerojatno prije 230. godine, a naslov Uzvišena (*Augusta*) stekla je 249. godine kada je Decije postao carem. Rodila mu je dva sina, starijeg Kvinta Herenija Etruska i mlađeg Gaja Valensa Hostilijana. Kada su Decije i Etrusk bili poraženi i ubijeni u bitci kod Abrita 251. godine, novoizabrani car Trebonijan Gal posvojio je preživjelog Decijevog sina, trinaestogodišnjeg Hostilijana i s njim podijelio prijestolje – vlastitom željom ili kao strateški potez da umiri vojsku nakon nagle promjene vlasti – bilo kako bilo, taj je potez Hereniju učinio regenticom. U znak poštovanja prema udovici Hereniji, ili proračunato, Gal nije uzdigao svoju ženu Bebijanu na rang Uzvišene (*Augusta*). Hostilijan je umro već kasnije te godine od kuge, čime je i Herenija završila svoj regentski mandat. Nakon što su joj suprug i sinovi stradali, i o njoj se gubi svaki pisani trag te joj je daljnja sudbina nepoznata. Iako su podaci o njoj rijetki, kovanice s njezinim portretom su brojne. Njezini novci prikazuju ženu ugodne pojave s veselim izrazom lica, koji ne odaje dojam teških vremena tijekom vladavine njezinog muža. Legende na kovanicama iskovanima u Rimu navode joj ime „*Herennia Etruscilla*”, ali tetradrahme iskovanane u Aleksandriji obogaćuju legendu imenom *Cupressenia* u kratici: EP KOYH AITPOYCKIAA (grčki: *Her. Koup. Aitrouskila*), ukazujući na to da joj je puno ime bilo *Herennia Cupressenia Etruscilla*.

7. BAZA ZA KIP RIMSKOG CARA AUGUSTA (?)

Vrelo kod Ličkog Lešća, 100 x 65 x 66 cm, vapnenac, 1. st. ?, KS-274

IMP(ERATORI) CAESAR(I)
AUG(USTO) P(ATRI) P(ATRIAE) CO(N)S(ULI) V
DECRETO
DECURIONUM

IMPERATORU, CEZARU
UZVIŠENOM (AUGUSTU), OCU DOMOVINE, PETI PUT KONZULU
PO ODLUCI VIJEĆNIKA

Ovaj spomenik bio je uzidan na pročelju kapele sv. Franje u Vrelu kod Ličkog Lešća, kamo je nesumnjivo donesen iz Prozora, odnosno Arupija. Četvrtasta baza od vapnenca ima široke profilirane okvire na tri strane unutar kojih se nalazi natpis, dok stražnja strana baze nije obrađena. Na gornjoj plohi nala-

ze se dvije, po 4 cm duboke rupe, u koje je nedvojbeno bio pričvršćen carev kip u raskoraku. Mada nema nikakve dvojbe da je riječ o bazi carskog kipa, podignutog po odluci vijeća grada Arupija, ne može se sa sigurnošću odrediti o kojem se caru radi. Iako se vjeruje da je to mogao biti prvi rimski car August, to se mišljenje temelji samo na hipotezi da je klesar pogrešno upisao broj konzulata. Naime, Oktavijan je do 27. g. pr. Kr., kada je i službeno postao August, već 7 puta bio konzul. Ukoliko je riječ o nekom drugom caru, postoji i pretpostavka da mu je ime eradirano, no treba napomenuti da nema vidljivih tragova razure. Ukoliko je točna pretpostavka da je riječ o nekom caru iz julijevsko-klaudijevske dinastije, Tiberije, iako je po peti put bio konzul 31. godine, vjerojatno otpada jer nam Svetonije kaže da je odbio titulu *Pater Patriae* koju mu je htio dodijeliti Senat. Kaligula je tu titulu dobio 37. godine, no on formalno nije pet puta bio konzul. Točnije rečeno, čini se da je bio *consul designatus* za peto obnašanje te dužnosti, no nije to dočekao. Ostaju nam Klaudije kojem je dodijeljena titula *Pater Patriae* 42. godine i koji je bio konzul po peti put 51. godine, te Neron koji je tu titulu nosio od 55. godine, a po peti je put bio konzul u zadnjoj godini svoje vladavine, odnosno 68. godine. Još se takvih baza pronašlo na južnom dijelu Gackog polja, jedna s posvetom

u čast cara Gordijana III (redni broj 59. u ovom vodiču, odnosno KS-745), te jedna kojoj natpis nije čitljiv. Osim na ovoj možebitnoj Augustovoj te Gordijanovoj bazi, arupijsko gradsko vijeće spominje i cijeli niz sačuvanih natpisa.

Japodi (lat. *Iapodes*, grč. Ἰάποδες) su predrimsko stanovništvo čije je matično područje obuhvaćalo Liku s pet podcjelina: južna Lika, Gacka, Krbava, srednja Lika i Ličko Pounje, a živjeli su i na dijelu Podvelebitskog kanala te prostoru Ogulinsko-plašćanske zavale s dijelom Gorskog kotara, Korduna kao i u sjeverozapadnoj Bosni i južnoj Beloj krajini u Sloveniji. Japodski prostor je opisan u antičkim literarnim izvorima, a među najznačajnijima i najstarijima je geograf Strabon, sa svojim djelom *Geografija*. Japodi se formiraju kao etnička skupina početkom željeznoga doba (9. st. pr. Kr.). Antički pisac Apijan razlikuje dvije skupine Japoda: cisalpinske i transalpinske, odijeljene masivima Velike i Male Kapele (*Albius mons*). Zapadnoj – cisalpinskoj Japodiji pripadala su središta *Arupium* (Vital kraj Prozora), *Avendo* (Brlog kraj Kopolja), *Monetium* (Humac kraj Brinja) – a istočnoj – transalpinskoj skupini *Metulum* (Viničica kraj Modruša) i *Terponus* (Gornji Modruš) – dok je glavno središte udaljenih transalpinskih japodskih skupina oko Une bio *Raetinium* (Golubić kraj Bihaća).

Rimljani na prostor Like prodiru po prvi put već u prvoj polovini 2. st. pr. Kr., a konačno osvajanje japodskih krajeva zbilo se 35. g. pr. Kr., pri čemu je ključnu ulogu odigrao upravo Oktavijan, budući prvi rimski car August, koji japodsko područje uključuje u sastav provincije Ilirik. Kada je slomljen otpor Japoda, započela je postupna romanizacija i urbanizacija tih krajeva. Arupij, kao središte jedne od najbrojnih japodskih skupina, razvija se u rimskom razdoblju kao urbano središte, odnosno municipij.

8. BAZA ZA KIP CARA HADRIJANA

Sisak, 81,5 x 59 x 52,5 cm, mramor, 124. g., KS-277

IMP(ERATORI) CAESARI
 DIVI TRAIANI
 PARTHICI FIL(IO)
 DIVI NERVAE
 NEPOTI
 TRAIAN(O) HADRIAN(O)
 AUG(USTO), PONT(IFICI) MAXIMO
 TRIB(UNICIA) POTEST(ATE) VIII
 CO(N)S(ULI) III P(ATRI) P(ATRIAE)
 L(UCIUS) TITIUS PROCULUS

IMPERATORU CEZARU
 SINU BOŽANSKOG TRAJANA PARTSKOG
 UNUKU BOŽANSKOG NERVE
 TRAJANU HADRIJANU UZVIŠENOM,

VRHOVNOM SVEĆENIKU,
 S TRIBUNSKOM VLAŠĆU PO OSMI PUT,
 TRI PUTA KONZULU, OCU DOMOVINE,
 (PODIGAO JE) LUCIJE TITIJE PROKUL

Baza za kip cara Hadrijana od bijelog mramora, pronađena je u svibnju 1868. godine u Sisku, u tzv. „Rimskoj pivnici”, gdje je najvjerojatnije bila sekundarno upotrebljena kao građevinski materijal, sudeći po ostacima maza na prednjoj i lijevoj strani kamena. Tadašnjem Narodnom muzeju u Zagrebu darovao ju je 1869. godine Josip Jilk, providnik zagrebačkog prvostolnog kapitola u Sisku. Josip Jilk bio je svojevrсни „voditelj” arheoloških iskopavanja na lokalitetu „Rimska pivnica”, komentirao je i opisivao nađeni materijal, uz obećanje da će sve spomenike koje pronađe poslati u zagrebački Narodni muzej, čime je zaradio titulu sisačkog muzejskog povjerenika.

Baza ovog spomenika ima pravokutni oblik sa širokim profiliranim okvirima na četiri strane. Natpis je pisan lijepim pravilnim slovima, no dimenzije slova su različite – slova u prvom redu su najveća, dok se slova prema osmom i devetom redu smanjuju. Kip caru Hadrijanu, od kojeg je sačuvana samo ova

baza, dao je 124. godine podići izvjesni Lucije Titije Prokul. O njemu ne znamo ništa, no nesumnjivo je riječ o viđenijem stanovniku Siscije, s obzirom da je podizanje ovakvog spomenika zahtijevalo značajna financijska sredstva. Spomenik je precizno datiran zahvaljujući navodu osme po redu tribunske vlasti cara Hadrijana, koju je obnašao od 10. prosinca 123. do 10. prosinca 124. godine.

Publije Elije Hadrijan (*Publius Aelius Hadrianus*) rođen je 24. siječnja 76. godine, vjerojatno u Rimu, dok njegova obitelj potječe iz Italike (*Italica*, nedaleko od Seville u današnjoj Andaluziji). Hadrijanov otac, Elije Hadrijan Afer, bio je rođak cara Trajana, koji je također bio rodom iz Italike. Kada je Hadrijanov otac umro 86. godine, desetogodišnji dječak postao je zajedničkim štitičnikom Trajana i rimskog viteza Acilija Atijana. Povjerene su mu razne dužnosti, od suca nasljedničkog suda u Rimu do časnika u rimskoj vojsci, prvo u II. Legiji Pomoćnici (*Leg. II Adiutrix*), zatim u V. Makedonskoj legiji (*Leg. V Macedonica*) na Dunavu. Hadrijan, Trajanov usvojeni sin, postaje carem 11. kolovoza 117. godine, nakon Trajanove smrti. Za vrijeme svoje vladavine izvršio je velike financijske, građevinske, porezne i pravne reforme te je, odustajući od osvajanja i širenja teritorija, utvrdio granice u Britaniji i Germaniji. Car Oktavijan August je stoljeće prije toga svojim nasljednicima odredio strategiju da carstvo treba držati unutar prirodnih granica koje čine Rajna, Dunav i Eufkrat, što Trajan nije poslušao – prešao je Eufkrat i osvojio Armeniju i Mezopotamiju, ali zato je Hadrijan rimske snage ponovno povukao natrag do Eufrata. U svojim posljednjim danima, predao je vladavinu svom izabranom nasljedniku Antoninu Piju i napustio Rim, otišavši u carsku rezidenciju *Baiae*. Umro je ubrzo nakon toga, 10. srpnja 138. u Baji (danas Baia, Kampanija). Hadrijan je umro kao nepopularan čovjek. Kasije Dion, autor *Rimske povijesti*, pokušao je dati uravnoteženu sliku Hadrijana, govoreći da su ga ljudi mrzili, usprkos općenito izvrsnoj vladavini. Bio je, prema svim standardima, uspješan vladar koji je carstvu osigurao čvrste granice i stabilnu vlast više od 20 godina; no na osobnoj razini, iako darovit – pisao je poeziju, pjevao i svirao flautu – glasio je za donekle ekscentrična, pa i neugodna čovjeka za svoje blisko okruženje.

9. BAZA ZA KIP FULVIJE PLAUTILE

Sisak, 116 x 68,5 x 67,5 cm, mramor, početak 3. st., KS-278

[[FULV[IA]E]]
 [[PLAUT[ILL]AE]]
 [[AUG(USTAE)]]
 [[SPONSAE]]
 IMP(ERATORIS) ANTONINI
 AUG(USTI)
 RESPUBL(ICA)
 SISCIANOR(UM)

FULVIJI PLAUTILI, UZVIŠENOJ ZARUČNICI IMPERATORA ANTONINA AUGUSTA (UZVIŠENOG) (PODIŽE) SISCIJANSKA OPĆINA

Spomenik je pronađen u 18. st. u Sisku prilikom kopanja temelja za kapelu sv. Kvirina na katoličkom groblju, gdje je bio uzidan na vanjskoj strani sjevernog zida kapele. Četverostrana baza načinjena je od bijelog mramora, sa širokim profiliranim okvirima na tri strane unutar kojih se nalazi natpis s pravilnim i lijepim slovima. Na gornjoj, neobrađenoj plohi nalazi se udubina do koje vodi žlijeb za ulijevanje olova, što je služilo za pričvršćivanje podnožja kipa za bazu, kipa koji doduše nikada nije pronađen. Nakon što je spomenik prestao služiti svrsi kojoj je bio namijenjen, izdubljen je na stražnjoj strani i upotrijebljen za nešto drugo, valjda kao korito. Bazu za kip dala je podići siscijanska gradska općina (*respublica Siscianorum*), a spomenik je zanimljiv zbog posvetnog natpisa koji spominje Fulviju Plautilu (*Publia Fulvia Plautilla*), tragičnu zaručnicu i suprugu rimskog cara Karakale (211. – 217.). Iako je ime nesuđene buduće carice eradirano (*damnatio memoriae*), nema dvojbe da se natpis odnosio upravo na nju, jer se dosta slova još nazire. Ona je u natpisu navedena još uvijek kao Karakalina zaručnica (*sponsa*), ali i kao *Augusta*, pa je spomenik očito podignut povodom njenog i Karakalinog vjenčanja 202. godine, koje je siscijanska općina proslavila postavljanjem kipa nove carice na javnom mjestu.

Grčki povjesničar Herodijan spominje da car Septimije Sever, na povratku iz rata protiv Parta u Mezopotamiji, 202. godine prolazi kroz Meziju i Panoniju i posjećuje logore. Provincije su se pripremale za njegov posjet popravljajući ceste kroz Panoniju, Norik i Retiju, gradeći nove i reprezentativne te poprav-

ljajući dotrajale zgrade. Točnu trasu puta kojom je car išao ne znamo, ali sa sigurnošću možemo tvrditi da su car i carska obitelj posjetili Sisciju, a u toj se pratnji nalazila i Karakalina zaručnica Fulvija Plautila, o čemu nam svjedoči i ovaj natpis.

Fulvija Plautila bila je kći Gaja Fulvija Plautijana (*Gaius Fulvius Plautianus*) i žene za koju se pretpostavlja da se zvala Hortenzija, sudeći po imenu Plautilina brata Gaja Fulvija Plautija Hortenzijana. Rođena je i odrasla u Rimu, a pripadala je starom, plebejskom rodu Fulvija, porijeklom iz Tuskula (*Tusculum*) u Italiji, politički aktivnom još od Rimske Republike. Njezin je otac svoju karijeru započeo kao konjički časnik, a svoj je politički uzlet doživio kada je njegov prijatelj i rođak po majčinoj strani, Septimije Sever, postao carem (193.) te ga unaprijedio prvo u prefekta vigila (zapovjednika rimske gradske vatrogasne straže), a zatim 196. godine u pretorijanskog prefekta. No, unatoč naklonosti cara, Plautijan nije bio omiljena figura. Herodijan piše da je „zloupotrijebio svoju moć za počinjenje svih vrsta okrutnih djela i nasilja u svemu što je radio, postavši jednim od najzastrašujućih prefekta svih vremena.” Govorilo se čak da je kastriroo odrasle muškarce, da bi kao eunusi služili njegovu kćer. Ambiciozan u svojim nastojanjima da se dočepa moći, Plautijan je odmalena pripremao svoju kćer za udaju u carsku obitelj – upravo je ona bila ključan faktor za ostvarenje njegovih političkih ambicija. U ljeto 202. godine, na povratku u Rim iz Mezopotamije, car Septimije Sever odlučio je pronaći suprugu svome starijem sinu Karakali, kojega je još 198. godine uzdigao na naslov Augusta. Oko izbora supruge nije dvojio – odabrao je Plautilu, kćer svoga prijatelja Plautijana. Plautila i Karakala stupili su negdje između 9. i 15. travnja 202. godine u dogovoreni brak, od početka ispunjen netrpeljivošću i osuđen na propast. Karakala se glasno protivio tom braku, negodujući i protiv supruge i protiv njezinog oca. Odbijao je jesti i spavati s njom te prijetio da će ubiti oboje kada dođe na vlast. Plautijan je pak 203. godine postao konzulom i kao carev tast postao je treći u nasljednom pravu odmah nakon Karakale i njegovog brata Publija Septimija Gete. Njegovu moć i povezanost s carskom obitelji potvrđuje i njegova prisutnost na trijumfalnom luku Septimija Severa u Leptis Magni, gdje je prikazan u blizini Gete, mlađeg brata Septimija Severa. Karakala nije čekao dugo, njegove su se prijetnje uskoro obistinile. Verzije o tome što se točno zbilo razlikuju se – prema jednoj priči, Karakala je nagovorio tri centuriona da Septimiju Severu podnesu lažne optužbe o Plautijanovoj uroti protiv cara, dok je u drugoj, Herodijanovoj verziji, prijetnja bila stvarna: Plautijan je doista kovao urotu želeći spriječiti Karakalino nasljedstvo i ugrabiti vlast za sebe. Kako god bilo, obje priče imaju isti završetak: Septimije Sever dao je pogubiti Plautijana 205. godine, pod optužbom urote protiv carske vlasti, a njegovo je tijelo bačeno na ulicu da ga svi vide kao izdajnika. Karakala je tada dobio legitiman razlog rastiati se od Plautile, što je i učinio, te ju je prognao na Liparsko otočje u Tirenskom moru. Kada je sa svojih 65 godina Septimije Sever umro i Karakala došao na vlast 211. godine, Plautila je ubijena po njegovom naređenju i time završava njezina tragična priča – Plautila je bila žrtva ambicioznog i moćnog, ali okrutnog oca, a zatim još okrutnijeg supruga.

10. TORZO RIMSKOG IMPERATORA

Vis, 122 cm, mramor, prva polovina 1. st., KS-62

Mramorni torzo imperatora, otkriven je u Visu (*Issa*), a nekoć je bio dijelom zbirke Vicka Solitra. Kipu od bijelog mramora nedostaju glava s vratom, desna ruka, lijeva ruka iznad lakta s komadom plašta, komad leđa, baza s obje noge ispod koljena i panjem uz lijevu nogu. Površina oklopa i odjeće je mjestimice otučena. Uspravno stojeća figura, malo veća od naravne veličine, pristajala je lijevom nogom na podnožje, dok je desna noga bila postavljena natrag i sa strane. Desna je ruka bila podignuta, a lijeva spuštena niz tijelo.

Fragmentarni kip prikazuje cara u prsnom oklopu ukrašenom pterigama, odjevenog u vojničku tuniku i zaogrnutog plaštem (*paludamentum*), koji mu se nalazi na lijevom ramenu, a vjerojatno je bio omotan oko dijela lijeve ruke i spuštao se niz tijelo do koljena. Oklop, koji imitira muskulaturu tijela, bogato je ukrašen reljefnim prikazima: na sredini prsa nalazi se apotropajska Gorgona, ispod koje dvije Viktorije pridržavaju tropej (*tropaion*), na kojemu se vidi zarobljeno neprijateljsko oružje – kaciga, oklop, štitovi. U podnožju tropeja sjede dva vezana zarobljenika – barbara. Dva reda pteriga također su ukrašena reljefnim prikazima poput rozeta, ovnovskih, slonovskih i lavljih glava, različitih ljudskih lica, palmeta, itd. Ispod pteriga visi preko trideset kožnih nastavaka izvedenih u mramoru. Unatoč necjelovitosti skulpture, jasan je kontrapost tijela koji se primjećuje i po položaju kukova ispod oklopa i po svijenom desnom koljenu. Ikonografski i stilski ovaj se kip može datirati u 1. stoljeće te vjerojatno predstavlja nekog od careva julijevsko-klaudijevske dinastije.

11. NADGROBNA STELA TITA AURELIJA AVITA I ULPIJE APIJANE

Osijek, 172 x 83 x 24 cm, vapnenac, 2. st., KS-362

T(ITUS) AUR(ELIUS) AVITUS
 VET(ERANUS) LEG(IONIS) II ADI(UTRICIS)
 ANN(ORUM) LXXVI VIVOS (!)
 SIBI ET ULPIAE
 APPIANAE CON
 IUGI PIENTISSIMAE
 VIVI SIBI POSUE
 RU[NT]

TIT AURELIJE AVIT
 VETERAN DRUGE LEGIJE POMOĆNICE
 KOJI JE ŽIVIO SEDAMDESET I ŠEST GODINA
 SEBI I NAJPOBOŽNIJOJ SUPRUZI ULPIJI APIJANI,
 ZA ŽIVOTA PODIGOŠE SEBI (SPOMENIK)

Nadgrobní spomenik Tita Aurelija Avita, veterana druge legije Pomoćnice (*Adiutrix*) i njegove supruge Ulpije Apijane, otkriven je u Osijeku (*Mursa*) još u 18. stoljeću, a naknadno je prebačen u Zagreb. Oštećen je, no sačuvana je niša s portretima pokojnika, kao i veći dio natpisnog polja unutar profiliranog okvira. Između portretne niše i natpisnog polja sačuvan je reljefni prikaz amfore iz koje sa svake strane izlaze vinova loza i grozd. Uže strane stele su također ukrašene prikazom vinove loze i grožđa. Cijela je stela u ugođaju iz kojega se iščitava dionizijska eshatologija.

Stela je arhitektonskog karaktera i spada u grupu tzv. stela sa pseudoedikulom, tj. imitacijom arhitekture heroona. U gornjem polju stele prikazana su poprsja spomenutog bračnog para u visokom reljefu. Na lijevoj strani je žena odjevena u tuniku s dvije velike pločaste fibule na ramenima. Desna joj je ruka na prsima, a lijevu je stavila na desno rame supruga. Muškarac je odjeven u togu, a obje su mu ruke pred prsima. Desna ruka ima pruženi kažiprst koji pokazuje prema rotulu koji je stisnut u desnoj šaci, kako je to uobičajeno kod prikaza vojnika. Žena ima dosta kompliciranu frizuru – kosa joj je, naime, podijeljena na sredini tjemena, a od razdjeljka joj pada postrance u kratkim valovima i prekriva uši, dok joj je oko glave omotana pletenica. Taj se tip frizure u raznim varijantama počinje upotrebljavati u ranohadrijansko doba, a proteže se sve do kasnoantoninskog perioda. Kovrčava kosa muškarca pouzdano reproducira tzv. „glavni tip portreta Antonina Pija”. U tu sliku se dobro uklapa kovrčava brada i brkovi koji su također identični onima na licu spomenutog cara. Iako je stela nedvojbeno pripadala vojniku, odnosno veteranu, u reljefnom prikazu nema izravnih aluzija na vojsku, tek rotul u ruci diskretno ukazuje na civilnu komponentu statusa. Unatoč općenito lošijoj izradi, stela ipak posjeduje neke kvalitete dokazujući da usprkos nedovoljnoj zanatskoj vještini klesara, provincijalni izričaj može doseći vrlo vrijedna ostvarenja. To se najbolje vidi na glavi i licu pokojnika gdje je vremešnost pokojnika dobro uhvaćena. Ti su, za kipara zapravo najteži dijelovi, najbolje izrađeni. Tit Aurelije Avit još uvijek ima punu tročlanu imensku formulu, ali nema spomena plemena (*tribus*) i domicila, tako da ne znamo otkuda potječu pokojnici. Avit ima 76 godina kada, još za života, daje zajedno sa ženom podići nadgrobní spomenik. Što se tiče vojne službe, očito je da je cijeli svoj vijek proveo u *II legio Adiutrix*, a s obzirom da se navodi da je veteran, nema dvojbe da se umirovio nakon svog punog vojnog roka, nastanivši se u Pannoniji gdje je i službovao kao vojnik. Spomenik se okvirno može datirati u drugu polovinu 2. stoljeća.

12. NADGROBNA STELA SEPTIMIJE LUCILE I PREMINULIH SINOVA

Lobor, 160 x 99 x 20 cm, vapnenac, prva polovina 3. st., KS-360

D(IIS) M(ANIBUS)
 M(ARCO) COC(CEIO) SUPERIANO (CENTURIONI) LEG(IONIS) X G(EMINAE)
 AN(NORUM)
 XXX MENS(IUM) VIII [E]T VAL(ERIO)
 LUCILIANO MIL(ITI) CO(HO)R(TIUM) PR(A)ET(ORIANARUM)
 [AN]N(ORUM) XL ME(N)S(IUM) IIII SEP(TIMIA) LUCILLA
 [M]ATER PIENTISSIMA ET C[O]C(CEIUS)
 [---]US SIG(NIFER) LE[G(IONIS) X [---]

BOGOVIMA MANIMA

MARKU KOKCEJU SUPERIANU CENTURIONU DESETE LEGIJE UDVOJENE, TRIDESET GODINA I DESET MJESECI I VALERIJU LUCILIJANU, VOJNIKU PRETORIJANSKE KOHORTE, ČETRDESET GODINA I TRI MJESECA, SEPTIMIJA LUCILA, NAJPOBOŽNIJA MAJKA I KOKCEJ [---], STJEGONOŠA DESETE LEGIJE (UDVOJENE ?)

Ova je raskošna nadgrobna stela nadasve zanimljiva zbog realističnog prikaza obitelji, majke i dva sina vojnika. Očito je riječ o društveno uglednoj obitelji, čiji su članovi imali uspješne vojničke karijere. Nesumnjivo se može datirati unutar prvih par desetljeća 3. stoljeća. Osim većeg dijela natpisa, sačuvani su i prikazi dvojice pokojnih vojnika i njihove majke koja je zajedno s još jednim članom obitelji (mužem ili trećim sinom) dala podići nadgrobni spomenik. Zanimljivo je da braća nisu imala isti gentilicij, što ukazuje na različite očeve. Stariji je brat, Valerije Lucilijan (*Valerius Lucilianus*), bio pretorijanac i preminuo je u dobi od 40 godina. Mlađi je tridesetogodišnji brat, centurion Marko Kokcej Superijan (*Marcus Cocceius Superianus*), služio u 10. legiji zvanj i Udvojena (*legio X Gemina*), jer je nastala spajanjem dvaju legija. Majka se zvala Septimija Lucila (*Septimia Lucilla*), dok se od imena posljednjeg čovjeka spomenutog u natpisu može pročitati samo gentilicij Kokcej kao i to da je bio dočasnik u 10. legiji, točnije stjegonoša (*signifer*). Možda je riječ o Markovom ocu ili je to pak bio treći brat (odnosno Lucilijanov polubrat), no to se iz natpisa ne može pouzdano iščitati. Sačuvani dio natpisa bi ipak prije upućivao na aktivnog vojnika nego na veterana, pa je pretpostavka o trećem bratu nešto uvjerljivija. Njihova imena nisu posebno karakteristična (osim kognomena Superijan koji je dosta tipičan za Panoniju i Dakiju), pa je teško išta reći o porijeklu obitelji, no ako je riječ o autohtonim Panoncima, sasvim je moguće da je rimsko građansko pravo stekao neki predak tijekom vladavine cara Nerve.

Dok o daljem porijeklu možemo samo nagađati, prema majčinom prebivalištu nema dvojbe da je obitelj stanovala u andautonijskoj općini, a znakovito je i što je majka prikazana odjevena u tipičnu panonsku nošnju. Čini se da su oba sina izabrala služiti u svojoj provinciji (i treći muškarac spomenut u nat-

pisu, bilo da je riječ o bratu ili ocu, također je služio u Panoniji): 10. je legija bila stacionirana u Vindoboni još od početka 2. stoljeća, a gotovo je sigurno da je i Valerije Lucilijan svoju vojničku karijeru započeo u Panoniji, pa je završio u pretorijanskoj gardi nakon uspona Septimija Severa na vlast. Potonji je car raspustio staru gardu kao nepouzdanu i popunio je vjernim vojnicima iz svojih panonskih legija s kojima je ostvario pobjedu u građanskom ratu.

13. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU

Sisak, 74 x 49 x 41 cm, vapnenac, rano 3. st., KS-208

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
C(AIUS) LIVIUS
MODERATUS
B(ENE) F(ICIARIUS) CO(N)S(ULARIS)
V(OTUM) S(OLVIT)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
GAJ LIVIJE MODERAT
KONZULARNI BENEFICIJAR
ZAVJET ISPUNI

Žrtvenik Jupiteru postavio je vojnik Gaj Livije Moderat (*Caius Livius Moderatus*), konzularni beneficijar sa službom u Sisku početkom 3. stoljeća. Beneficijari su općenito bili vojnici na izdvojenom zadatku u raznim administrativnim službama, dok su konzularni beneficijari služili u stožeru provincijskih namjesnika, u sklopu kojeg su obavljali razne upravne i sigurnosne poslove diljem provincije. U Sisciji je tako bila beneficijarska postaja čiji su službenici ostavili niz zavjetnih žrtvenika tijekom 2. i 3. stoljeća.

14. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUNONI

Sisak, 65 x 30 x 20,5 cm, pješčenjak, 3. st., KS-200

IUNONI
REGIN(A)E
MOD(ERATUS) V(OTUM)
L(IBENS) M(ERITO) S(OLVIT)

JUNONI KRALJICI
MODERAT ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Žrtvenik od pješčenjaka, posvećen božici Junoni Regini (kraljici), pronađen je u Sisku. Dao ga je podiči dedikant, od čijega su imena zapisana samo prva tri slova – MOD, i dvojbeno je jesu li to početna slova tročlane imenske formule (*tria nomina*). U tom bi slučaju mogli samo nagađati o kojim imenima bi moglo biti riječ, no vjerojatnije je ipak u pitanju skraćeno ime Moderat. Na gornjem, profiliranom dijelu žrtvenika nalaze se četiri akroterija u uglovima. Žrtvenik nije stariji od 3. stoljeća.

15. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU

Topusko, 108 x 58 x 40 cm, pješčenjak, 2. st., KS-974

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
SAC(RUM)
C(AIUS) APONIUS
LONGINUS
V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
POSVEĆENO
GAJ APONIJE LONGIN
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Spomenik je pronađen 1904. godine u Topuskom, a 1912. godine poslan je u Narodni muzej u Zagrebu. Zavjetni je žrtvenik Jupiteru podigao Gaj Aponije Longin, čovjek čija nomenklatura, odnosno tročlana imenska formula, nedvojbeno ukazuje na rimskog građanina. Natpis nam ne otkriva ništa više jer dedikant nije naveo svoje zanimanje, pa možemo samo nagađati je li posjetio toplice po kojima je rimsko naselje na mjestu današnjeg Topuskog, *Ad Fines*, bilo poznato, ili je tamo i trajno živio. Bočne strane su ukrašene tipičnim reljefno izvedenim motivima, munjama na desnoj strani, te zdjelom za libacije na lijevoj.

16. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU

Markuševac kraj Zagreba, 89 x 37 x 25 cm, pješčenjak, 2.–3. st., KS-213

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
LUC[I]LIUS
SEXTUS
V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
LUCILIJE SEKSTO ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Ovaj je žrtvenik pronađen u kamenolomu Crnoj Vodi kod Markuševca, u hrpi neistesanog kamenja. Lucilije Seksto je bio rimski građanin, za pretpostaviti stanovnik Andautonije, odnosno andautonijskog municipija, no natpis nam ne otkriva ništa više o njemu.

17. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU

Mihaljekov Jarek kraj Krapine, 134 x 56 x 31 cm, pješčenjak, 2. st., KS-215

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
T(ITUS) ACCIUS SE
VERUS
B(ENE)F(ICIARIUS) CO(N)S(ULARIS)
V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
TIT ACIJE SEVER, KONZULARNI BENEFICIJAR
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Tit Acije Sever (*Titus Accius Severus*) službovao je kao beneficijar u postaji koja se, izgleda, nalazila na području današnjeg naselja Mihaljekov Jarek u neposrednoj blizini Krapine (ovo je jedan od dva beneficijarska žrtvenika pronađena na tom lokalitetu). Točna lokacija postaje nije poznata, kao ni njena točna uloga. Možemo pretpostaviti da je služila nadzoru prometnice koja je iz Petovija išla prema jugu, preko Andautonije do Siscije, no treba napomenuti da Krapina nije na samoj cesti. Možda je samo bila riječ o privremenoj dislokaciji beneficijara zbog nekog zadatka, pa postojanje postaje zasad ostaje samo pretpostavka.

18. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU I MJESNOM GENIJU

Sisak, 73 x 34 x 24 cm, pješčenjak, prva polovina 3. st., KS-212

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO) G(ENIO) LOC[I]
PRO SAL(UTE) C(AI) HEI CA
PITONIS ET CAECIL(IAE)
RUFINAE CONIUG(IS)
EIUS SUORUMQ(UE)
OMNIUM
V(OTUM) L(IBENS) L(AETUS) M(ERITO)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM TE MJESNOM GENIJU,
ZA SPAS GAJA HEJA KAPITA I CECILIJE RUFINE,
SUPRUGE MU I SVIH NJEGOVIH
ZAVJET (ISPUNI) DOBROVOLJNO, RADOSNO I ZASLUŽENO

Ovaj je žrtvenik uobičajenog oblika s akroterijima u kutevima gornjega nastavka. Na lijevoj strani reljefno je isklesan vrč s poklopcem (*urceus*), dok je na desnoj strani u reljefu prikazana patera s dugom drškom. Dedikanti su rimski građani, bračni par, Gaj Hej Kapito (*Caius Heius Capito*) i Cecilija Rufina (*Caecilia Rufina*), koji su zavjet za zdravlje, u svoje ime i ime svojih bližnjih, dali ne samo vrhovnom božanstvu Jupiteru, nego i lokalnom geniju, odnosno duhu zaštitniku, po svemu sudeći grada Siscije.

19. ŽRTVENIK POSVEĆEN HERKULU

Sisak, 99,5 x 39 cm x 32,5 cm, mramor, 3. st., KS-197

[ID]IB(US) AU[G(USTIS)]

HERCULI
 C(AIUS) INGENUI
 US C(AI) FIL(IUS) QUIR(INA)
 RUFINIANUS
 DEC(URIO) COL(ONIAE) S(EPTIMAE) S(ISCIANORUM)
 AUG(USTAE) QUAEST(OR)
 R(EI) P(UBLICAE) PRAEF(ECTUS) C(OLLEGII) C(ENTONARIORUM)
 ET INGENUI
 A RUFINA
 CUM SUIS D(EDERUNT) D(EDICAVERT)

AUGUSTOVSKIH IDA

HERKULU

GAJ INGENUIJE RUFINIJAN, SIN GAJA, IZ PLEMENA KVIRINA,
 DEKURION SEPTIMIJSKE UZVIŠENE KOLONIJE SISCIJANACA,
 KVESTOR OPĆINE, PREFEKT KOLEGIJA SUKNARA
 I INGENUIJA RUFINA SA SVOJTOM
 DAŠE I POSVETIŠE

Mramorni žrtvenik posvećen je bogu Herkulu 13. kolovoza (*Idibus Augustis*) nepoznate godine od strane jednog viđenijeg građana Siscije, Gaja Ingenuija Rufinijana, pripadnika kvirinskog plemena (*tribus Quirina*), vijećnika kolonije Siscije, gradskoga blagajnika i predstojnika kolegija suknara (koji je možda bio zadužen i za vatrogasne intervencije, a vjerojatno je zastupao interese svih tekstilnih obrtnika u gradu), te njegove sestre Ingenuije Rufine – ako je suditi po njihovom istom gentilnom imenu i sličnom kognomenu.

Žrtvenik ima otučene akroterije na sve četiri gornje strane, otučene profile na donjem dijelu sprijeda i lijevo te otučen reljef na lijevoj bočnoj strani. Služio je kao baza za veći kip – ima plitak, kružni obroč na gornjoj strani kamena i veću, duboku rupu u sredini s ulivenim olovom. Natpis i reljefi na užim stranama nalaze se u širokim profiliranim okvirima: na desnoj strani prikazana je mlada muška figura s dugom kosom, odjevena u kratak hiton s rukavima. Mladić u desnoj ruci drži veliku zdjelu u kojoj se nalazi neko jelo (dvije ribe?), dok u spuštenoj lijevoj ruci ima nekakav rubac ili ubrus. Od lika na lijevoj strani nije puno ostalo, no nema sumnje da je riječ o ljudskom prikazu, čini se također muškarcu sa zdjelom i vrčem u rukama. Natpis, osim što otkriva pojedinosti o jednoj važnijoj obitelji Siscije, otkriva i da je kolonija Siscija dobila počasni naziv *Septimia* tijekom vladavine Septimija Severa, te potvrđuje da je stanovništvo pripadalo kvirinskom plemenu, odnosno kvirinskom glasačkom okrugu (*tribus Quirina*). Na žrtveniku nije naveden povod zašto je točno posvećen, no datum – 13. kolovoza – poznat je iz Alifantskih fasta (*Fasti Allifani*) kao svečani dan u Herkulovom kultu. Zanimljiv je i detalj da je drugi dedikant žena, jer uvriježeno je mišljenje da su žene bile isključene iz tog kulta.

20. RELJEF S PRIKAZOM SILVANA

Solin, 48 x 45 x 14 cm, vapnenac, 2.–3. st., KS-129

Ploča sa zavjetnim reljefom s prikazom teriomornog Silvana, porijeklom najvjerojatnije iz Solina. Ploča od vapnenca je dosta oštećena – nedostaje gornji lijevi ugao, na više je mjesta okrhnut rub, otučeni su lice i desno bedro božanstva te glava jednog kozlića. Kompozicija u visokom reljefu prikazana je unutar profiliranog okvira: bradati itifalični Silvan u sjedećem položaju između dva stabla prikazan je na uobičajen način. Na tjemenu su mu dva povećana kozja roga, a ima i kozje noge. U spuštеноj desnoj ruci drži pastirski štap (*pedum*), a lijevom pridrži svoj ogrtač koji je napunio voćem. Do božanstva leži manji pas koji ga prati pogledom, a uz desni rub reljefa prikazano je stablo na koje se propinju dvije koze. Na lijevom stablu prikazan je glazbeni instrument božanstva – obješena siringa.

21. NATPIS S POSVETOM LIBERU

Senj, 96 x 43 x 22 cm, vapnenac, 2. st., KS-945

LIB(ERO) PAT(RI)
L(UCIUS) GAVIUS OPTATUS SAC(ERDOS)
LIBURNOR(UM) I<N=M> MEMOR(IAM) GAVIAE
L(UCII) F(ILIAE) MAXIMAE MATRIS TEMPLUM
A PARTE DEXTRA AEDIC(ULAE) LIBERO
ADITU MAIORI ALTANO (!) CUM VALVIS
ET ACCUBITU ET SEDIBUS VETUSTATE
CORRUPTUM A SOLO RESTITUIT

LIBERU OCU

LUCIJE GAVIJE OPTAT, SVEĆENIK LIBURNA
U SPOMEN MAJKE GAVIJE MAKSIME, KĆERKE LUCIJA,
OBNOVIO JE ZBOG STAROSTI HRAM DESNO OD EDIKULE,
UREDIVŠI ULAZ, OLTAR, VRATA, NAMJEŠTAJ I SJEDALA

Ploča od žućkastog vapnenca s posvetom bogu Liberu pronađena je 1913. godine, sekundarno uporabljena kao nadgrobna ploča kasnoantičkoga groba nekropole u Čopićevo naselju (*Senia*). U Narodni muzej u Zagrebu pristigla je 31. srpnja te iste godine. Natpis uklesan u osam redaka uokviruje *tabula ansata*. Lucije Gavije Optat, svećenik zadužen za njegovanje carskog kulta u Liburniji (*sacerdos Liburnorum*) i nesumnjivo gradski odličnik, iz poštovanja prema svojoj majci Gaviji Maksimi, obnovio je Liberov hram koji se, kako piše, nalazio desno od edikule. Takav opis pomalo čudi, jer je edikula morala biti manja građevina od hrama namijenjenog obredima Liberovih štovatelja, no to vjerojatno znači da je natpis bio istaknut na edikuli. Dobročinstvo Lucija Gavija Optata uključivalo je uređenje ulaza u svetište, i to tako da bude slobodno (*libero aditu*), zatim oltara (*altario*, u natpisu krivo piše *altano*), vrata (*valvis*) i naposljetku namještaja i sjedala (*accubitu et sedibus*).

Libera su u Seniji štovali ljudi različitih društvenih položaja i zanimanja, posebno stoga što je njegovim vjernicima jamčena sreća i besmrtnost. Dionizijački motivi su uobičajeni prikazi na nadgrobnim spomenicima jer su imali eshatološko značenje. To je mogao biti jedan od razloga zbog kojeg je L. Gavije Optat obnovio Liberovo svetište u spomen na svoju majku Gaviju Maksimu. Druga je pak mogućnost da je ona kao Liberova štovateljica mogla biti i posebno istaknuta u vršenju obreda kulta ili je mogla imati neke druge zasluge u njegovu promicanju. Iako je ploča s natpisom nedvojbeno upućivala na postojanje hrama u Seniji, on je potvrđen tek 1997. godine, prilikom kopanja septičke jame ispred jedne kuće. Pronađeni su ostaci monumentalnog zida izrađenog od fino obrađenog i vodoravno uslojenog kvadratnog kamena te veći kameni kvadratni postament – oltar ili možda baza za postavljanje skulpture, koji su potvrdili postojanje sakralnog objekta, udaljenog svega dvadesetak metara sjeveroistočno od mjesta nalaza spomenutog natpisa.

Izvorno staroitalski bog, Liber je prvenstveno božanstvo plodnosti i vegetacije, u čiju se čast šesnaestog dana prije aprilskih Kalenda održavala svetkovina zvana Liberalija, a vrlo se rano počeo poistovjećivati s helenskim Dionizom-Bakhom (*Dionysus*, *Bacchus*), što ga čini i božanstvom vina, vinove loze i slobode. Kult i štovanje boga Libera bili su vrlo omiljeni diljem antičkoga svijeta, posebice tamo gdje se sadila vinova loza. Vinorodni jadranski otoci i priobalje, odnosno obalni prostor rimske provincije Dalmacije, nisu bili iznimka, gdje Liberov kult dolazi s prvim italskim doseljenicima i trgovcima već u kasnorepublikansko doba.

22. NATPIS S POSVETOM LIBERU

Žabno, 63 x 32,5 x 18,5 cm, mramor, 2. st., KS-234

[L]IBERO PATRI
AUG(USTO) AEL(II) SILV(INI?)
SER(VUS) VILICUS
VOTUM
SOLVIT
LIBE(N)S MERITO

UZVIŠENOM LIBERU OCU
ROB UPRAVITELJ ELIJA SILVINA
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Točno mjesta nalaza ovog zavjetnog žrtvenika posvećenog Liberu nije pouzdana utvrđeno. Po nekima je pronađen je u Sv. Ivanu Žabnom kraj Križevaca, odakle je posredstvom više osoba konačno stigao u Zagreb krajem 19. stoljeća. Moguće je ipak da je u prenošenju informacija Josipu Brunšmidu došlo da zabune, te da je žrtvenik u stvari nađen u Žabnom u neposrednoj blizini grada Siska. Žrtvenik je tipičnog izgleda s akroterijama u uglovima u gornjem

dijelu, a površina kamena je dosta oštećena. Spomenik je podigao neimenovani rob i upravitelj imanja izvjesnog Elija Silvina, nedvojbeno rimskog građanina. Nije međutim sasvim isključeno da sintagma *servus vilicus* u ovom slučaju može označavati i roba u službi državne carine. U tom slučaju, Elije Silvin ne bi bio zemljoposjednik, već vjerojatno neki viši carinski službenik.

23. ŽRTVENIK POSVEĆEN SILVANU

rijeka Una kod Golubića (BiH), 67 x 25 x 23,5 cm, pješčenjak, 1. st., KS-254

S(ILVANO) SILVE
STRO (SIC!) S(ACRUM)
ANDES P(OSUIT)

ŠUMSKOM SILVANU POSVEĆENO
ANDES POSTAVI

Žrtvenik posvećen šumskom Silvanu pronađen je u rijeci Uni kod Golubića, a muzeju ga je 1883. godine darovao barun Handel-Mazzetti. Dedikant Andes nosi ime tipično za japodske krajeve, te ne treba sumnjati da je riječ o domorocu. Silvan je izvorno bio italski bog poljoprivrede, šuma, lova i granica, a u našim je krajevima vjerojatno poistovjećen s nekim autohtonim božanstvom. Najčešće je prikazivan kao antropotermomorfno biće, odnosno bradati stariji muškarac jarećih nogu, bujne brade, s rogovima na glavi, često s vrtlarskim srpom (*falx*) u ruci ili pastirskom sviralom – siringom, te psom i borom predstavljenim u obliku stabla, grane ili češera. Silvanov kult nikada nije bio dio javnih kultova u Rimu, niti je stekao značajnu popularnost među elitom, no postao je vrlo popularan izvan Italije, pa tako i u provincijama Panoniji i Dalmaciji – u Panoniji je pronađeno 257 natpisnih i 36 reljefnih spomenika, dok je u Dalmaciji pronađeno 76 natpisnih te 81 reljefni spomenik. Epitetom *Silvestris* naglašen je aspekt tog božanstva kao zaštitnika šuma, gajeva, pašnjaka i stoke.

24. ŽRTVENIK POSVEĆEN VIDASU I TANI

Topusko, 60 x 32 x 25 cm, pješčenjak, 1.-2. st., KS-977

VIDASO
ET THANAE
SACR(UM)
EUHELPISTUS
HISPANI S(ERVUS)
V(OTUM) S(OLVIT)

VIDASU I TANI POSVEĆENO
EUHELPISTO, HISPANOV ROB,
ZAVJET ISPUNI

Žrtvenik je pronađen u zimu 1936./37. godine tijekom radova u kupalištu u Topuskom. Po svemu sudeći riječ je o posveti domaćim božanstvima, koja su putem *interpretatio Romana*, poistovječena sa Silvanom i Dijanom. U Dalmaciji se Silvan najčešće pojavljuje u društvu s božicom Dijanom i nimfama, te se u svim varijantama pojavljuju njihova italska imena (*Silvanus, Diana, nymphae*). U Panoniji nema niti jednog reljefnog prikaza na kojem se pojavljuje s Dijanom, a prikaza i natpisa gdje je združen s nimfama pronađeno je manje nego u Dalmaciji. S druge strane, možda su Vidas i Tana jedina preživjela autohtona, ilirska imena tih božanstava (spominju se na još par žrtvenika otkrivenih u Topuskom). No, kako na žrtveniku nažalost nema reljefnog prikaza božanstava, imena se ne mogu sa sigurnošću povezati s ikonografskim likom Silvana ili Dijane. Dedikant je rob grčkog imena, i mada to nužno ne upućuje na grčko ili orijentalno porijeklo, ipak se ne čini vjerojatnim da je riječ o domaćem čovjeku.

25. ŽRTVENIK POSVEĆEN SILVANU

Topusko, 66 x 35 x 29 cm, pješčenjak, 2. st., KS-250

SILVANO
FLA(VIUS) ALBI
NUS MIL(ES)
LEG(IONIS) XIII G(EMINAE)
V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) L(AETUS) M(ERITO)

SILVANU
FLAVIJE ALBIN, VOJNIK XIV LEGIJE UDVOJENE
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO, RADOSNO I ZASLUŽENO

Žrtvenik posvećen Silvanu pronađen je 1892. godine u Topuskom, a Muzeju je darovan 1894. godine. Na žrtveniku se s prednje strane u gornjem dijelu nalazi akroterij s tri prema dolje okrenuta sroljika lista, na stranama po sredini nalaze se svezani valjci, a između njih je veća zdjela za ulijevanje žrtve (*libatio*). Dedikant je Flavije Albin, vojnik 14. Udvojene legije (*Gemina*), koja je bila stacionirana u Panoniji od kraja 1. st. Budući da nosi carski gentilicij (*Flavius*), ne možemo sa sigurnošću znati kojeg je porijekla – možda je doseljenik iz drugih dijelova Carstva, a možda je rodnom bio i Panonac.

26. ŽRTVENIK POSVEĆEN SILVANU

Topusko, 47 x 28 x 25 cm, pješčenjak, 2. st., KS-245

SILVANO
SACRUM
G(AIUS) IUL(IUS) FORTIS
M(ILES) LEG(IONIS) I AD(IUTRICIS)
P(IAE) F(IDELIS)
V(OTUM) L(IBENS) S(OLVIT) M(ERITO)

SILVANU POSVEĆENO
GAJ JULIJE FORTIS
VOJNIK PRVE LEGIJE „POMOĆNICE“, POBOŽNE, VJERNE
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Žrtvenik posvećen Silvanu pronađen je 1892. godine u Topuskom na jednoj livadi, a Narodnom muzeju ga je darovao Andrija Rakić 1894. godine. Uobičajenog je oblika s niskim zabatom između dva na sredini povezana polualjka, između kojih se nalazi zdjela za ulijevanje žrtve. Dedicant je Gaj Julije Fortis, vojnik prve legije Pomoćnice (*Adiutrix*). S obzirom da legija u ovom natpisu nosi epitete *pia fidelis*, žrtvenik nije isklesan prije Trajanove vladavine.

27. ŽRTVENIK POSVEĆEN SILVANU

Topusko, 58 x 28 x 27 cm, pješčenjak, kasno 2. st.–rano 3. st., KS-247

SILVANO
SACRUM A
URELIUS DO
NCIUS V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) L(AETUS)
M(ERITO) MIL(ES) LEG(IONIS) X G(EMINAE)

SILVANU POSVEĆENO
AURELIJE DONCIJE ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO, RADOSNO I ZASLUŽENO
VOJNIK X LEGIJE UDVOJENE

Žrtvenik posvećen Silvanu, iskopan je 1892. godine u Topuskom, a Narodnom muzeju je darovan 1894. godine, kao i ostali spomenici pronađeni u Topuskom. Žrtvenik od pješčenjaka uobičajenog je oblika s malim zabatom i zdjelom za ulijevanje žrtve na vrhu, a Silvanu ga posvećuje Aurelije Doncije, vojnik desete Udvojene legije (*Gemina*).

Koncentracija velikog broja zavjetnih natpisa u Topuskom može ukazivati na postojanje hrama ili svetog mjesta. Moguće je da su upravo vojnici izgradili svetište Silvanu u Topuskom (*Ad Fines*), budući da je tamo pronađeno sedam votivnih posveta Silvanu od strane vojnika (*leg. I Adiutrix PF, X Gemina, XIV Gemina*). U svakom slučaju, nema dvojbe da su tamo vojnici često boravili zbog kupališnog lječilišta.

28. ŽRTVENIK POSVEĆEN SILVANU
Sisak, 59,5 x 35 x 28 cm, vapnenac, 2. st., KS-257

SILVANO
DOM(ESTICO) SAC(RUM)
LICINII
V(OTUM) S(OLVERUNT)

DOMAĆEM SILVANU POSVEĆENO
LICINIJI ISPUNIŠE ZAVJET

Žrtvenik posvećen domaćem Silvanu (*Domesticus*), pronađen je u Sisku, a Narodnom muzeju ga je darovao Ivan Ivkanec, trgovac iz Siska. Žrtvenik je uobičajenog izgleda s akroterijima u uglovima na gornjem dijelu. Očito je riječ o obiteljskom zavjetnom spomeniku, odnosno o žrtveniku kojeg je podigla izvjesna obitelj Licinija.

29. HERKUL

Vinkovci, 123 cm, mramor, 3. st., KS-27

Skulptura mramornog Herkula, u komadima je izvađena iz temelja antičkog zida u vrtu kuće Josipa Kezmana u Vinkovcima (*Cibalae*) 1897. godine. Kipu, koji nije napravljen u prirodnoj veličini, nedostaju obje ruke s atributima, desna noga od kuka do zgloba, stražnji komad bedra lijeve noge, gornji okrajak tobolca, gornji dio stijene s lavljom kožom i prednji desni ugao baze. Restaurator koji je skulpturu restaurirao previše je okrenuo desnu stranu figure prema naprijed.

U snažnoj, bradatoj i nagoj muškoj figuri s tobolcem preko leđa nije teško prepoznati Herkula. Riječ je o osrednjem radu provincijske, vjerojatno panonske radionice. Iako je skulptura prilično oštećena, možemo pretpostaviti da je Herkul u podignutoj desnoj ruci držao luk, dok se lijevom rukom upirao o buzdovan oko kojega je bila omotana lavlja koža, djelomično vidljiva na ostacima stijene s lijeve strane figure.

30. NEPTUN

Vinkovci, 92 cm, mramor, 3. st., KS-49

Skulptura Neptuna također je izvađena 1897. godine, na istoj lokaciji kao i skulptura Herkula. Kipu nedostaju desna ruka od ramena s trozubom i baza s obje noge ispod koljena, dok je od lijeve noge sačuvan jedan dio lista, te rep delfina.

Kip, koji nije izrađen u prirodnoj veličini, replika je jednog poznatog tipa Posejdonova lika za kojeg se vjeruje da je izvornik napravio grčki kipar Lizip. Naga, snažna muška figura bujne kose i brade, stoji na desnoj nozi, dok je lijeva noga podignuta na neki oslonac (kamen, brod) koji nije sačuvan. Lijevu ruku, u kojoj drži delfina, Neptun je položio na koljeno lijeve noge, dok je u podignutoj desnoj ruci gotovo sigurno držao trozub. Niti u ovom slučaju nije riječ o vrlo kvalitetnom radu, a stražnja strana je vrlo nemarno izvedena jer je kip očito bio namijenjen izlaganju u nekoj niši.

31. IZIDA

Nin, 136 cm, mramor, 2. st., KS-34

Ženska figura iz Nina (*Aenona*), pronađena je u polju na istočnom perifernom gradskom području i poslana u tadašnji Narodni muzej u Zagrebu u rujnu 1852. godine, posredovanjem Mijata Sabljara, jednog od utemeljitelja zbirke Narodnog muzeja u Zagrebu.

Kip Izide visine je 1,36 m s bazom, te je nešto manji od prirodne čovjekove veličine, a nedostaju mu glava, dio nadlaktica i podlaktice te dio stopala.

Skulptura, odjevena u jonski hiton preko kojega je prebačen himation, izrađena je od bijelog mramora koji je na površini požutio. Iako kipu manjkaju glava i ruke te ima nekoliko oštećenja na području stopala i baze, sačuvani ikonografski detalji, poput čvora na prsima i karakterističnih blago valovitih uvojaka kose koji padaju na ramena, otkrivaju da je riječ o Izidinom kipu. Tzv. izidinski plašt prepoznaje se po resicama i karakterističnom čvoru svezanom na sredini prsa. Ispod finih nabora tkanine ističu se grudi, dok se konture lijeve noge u iskoraku lijepo naziru ispod tanke tkanine hitona koja djeluje kao da je mokra i priljubljena uz kožu. Po položaju desne ruke do mjesta loma, božica je zacijelo držala *sistrum* (čegrtaljka) koji nedostaje, dok joj se u lijevoj ruci vjerojatno nalazila *situla* (posuda). Možemo reći da je klesarska izvedba vrlo kvalitetna, s obzirom na naglašenu ženstvenost božice.

32. RELJEF S PRIKAZOM MITRE

Crkvina kraj Golubića (BiH), 68 x 94,5 x 18 cm, pješčenjak, kraj 2. st., KS-123

AURE
LIUS
MA
XIMUS
PANTIDIE
NUS

Reljefna ploča od žućkastog pješčenjaka pronađena je na brdu pored sela Golubića u BiH (*Raetinium*), blizu rimokatoličkog groblja 1883. godine, a darovao ju je barun Ernst von Handel-Mazzetti, kapetan 12. pješadijske pukovnije. Ploča je sastavljena od dva ulomka koji su na prijelomu okrhnuti, a na desnoj bočnoj strani i dolje je odlomljena. Površina je dosta oštećena, a figure otučene.

Zavjetni reljef Mitri, posvećen od strane izvjesnog Aurelija Maksima Pantidijena, uobičajen je figuralni prikaz glavnog čina mitraičkog kulta: Mitra ubija bika zarivši mu nož u vrat. Osim Mitre, bika napadaju i zmija i pas. Još se vide ostaci prikaza škorpiona, a gavran je prikazan na uobičajenom mjestu, na svodu lijevo od Mitre. Desno stoji Kaut koji drži podignutu goruću baklju, a lijevo Kautopat drži spuštenu baklju (koje se nazire samo u tragovima). Iznad edikule u lijevom kutu prikazan je Sol sa zrakastom krunom i s bakljom u desnoj ruci. U suprotnom, desnom kutu, su ostaci prikaza Lune s polumjesecom oko glave.

33. ŽRTVENIK POSVEĆEN MITRI

Vratnik kod Senja, 67 x 42 x 26 cm, vapnenac, sredina 2. st., KS-237

I(NVICTO) M(ITHRAE)
SPELAEUM CUM OMNE IMPEN
SA HERMES C(AII)
ANTONI(I) RUF(I)
PRAEF(ECTI) VEH(ICULORUM) ET
COND(UCTORIS) P(UBLICI) P(ORTORII)
SER(VUS) VILIC(US) FORTU
NAT(IANUS) FECIT

NEPOBJEDIVOM MITRI
SVETIŠTE (POKRIVŠI) SVE TROŠKOVE
HERMO GAJA ANTONIJA RUF(A,
POŠTANSKOG PREDSTOJNIKA
I ZAKUPNIKA DRŽAVNE CARINE,
ROB UPRAVITELJ
FORTUNACIJAN NAPRAVI

Žrtvenik posvećen Mitri u zagrebački Narodni muzej dopremljen je 1891. godine kao poklon lokalnog župnika. Iako je djelomično oštećen, natpisno je polje sačuvano u cijelosti, pa smo tako upoznati s postojanjem carinske ispostave u Senji. Nije slučajno da je spomenik naden kod prijevoja koji unutrašnjost provincije spaja s obalom, točnije s razvijenim urbanim i trgovačkim središtem. Na tom je mjestu postojalo svetište Mitri, odnosno *spelaeum*, koji se u natpisu izričito spominje, pa je po svemu sudeći žrtvenik bio postavljen upravo tamo nakon radova koje je proveo Hermo, rob Gaja Antonija Rufa, inače poznate osobe iz rimskog gospodarskog i javnog života sredine 2. stoljeća. Čini se da je Hermo, koji je službovao u Senji i bio upravitelj ispostave (*servus vilicus*), u ime svog moćnog gospodara, možda i o njegovom trošku, dao opremiti Mitrino svetište u pećini kod prijevoja preko Velebita. Postoje neke nedoumice oko interpretacije imena tog roba. Natpis naime završava sa sintagmom „Fortunacijan napravi”. Po nekima je Hermo imao dva imena (*Hermes Fortunatianus*). To nije isključeno, no zbunjuje činjenica da se oba imena ne pojavljuju zajedno u natpisu. Možda je stoga vjerojatnija pretpostavka da je Hermo, u svojstvu upravitelja, organizirao i nadzirao radove na svetištu, dok je Fortunacijan bio čovjek (valjda također rob) koji je radove osobno vodio ili je pak bio klesar zaslužan za sam natpis.

34. RELJEF S PRIKAZOM KAUTA

Sisak, 50,5 x 25 x 13 cm, pješčenjak, 2.-3. st., KS-122

URBICUS SISCIANORUM

URBIK (ROB) SISIJANACA

Reljefna ploča od sivkasto-zelenkastog pješčenjaka pronađena je 1863. godine u Sisku, a Narodnom muzeju darovao ju je Ivan Kukuljević. Ovaj reljef prikazuje jednog od dvojice Mitrinih bakljonoša – Kauta (*Cautes*) s frigijskom kapom na glavi, odjevenog u kratku tuniku s plaštom prebačenim preko leđa, držeći baklju u podignutoj desnoj ruci. Ispod Kauta, dolje lijevo, vidi se pas koji se sprema skočiti na bika koji se očito nalazio na susjednoj ploči. Nesumnjivo je, naime, riječ o desnom dijelu većeg mitraičkog triptiha, s prikazom ubijanja bika (tauroktonije) u središnjem dijelu. Dedikant je gradski rob, imenom Urbik, a sudeći po prilično nezgrapno izvedenoj figuri Kauta, posao je povjerio ne toliko vještom klesaru.

35. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU DOLIHENSKOM
I OČINSKOM KOMAGENSKOM BOŽANSTVU

Surduk (Srbija), 58,5 x 56 x 55 cm, vapnenac, kraj 2. st., KS-225

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO) D(OLICHENO) ET DEO PATERNO
COMAGENO M(ARCUS) AUR(ELIUS) AP
OLLINARIS DEC(URIO) M(UNICIPII) MUR
SELESIUM V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

JUPITERU DOLIHENSKOM NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
I OČINSKOM BOGU KOMAGENSKOM
MARKO AURELIJE APOLINAR, DEKURION MUNICIPIJA MURSELE
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

Ovaj i susjedni žrtvenik (pod rednim brojem 36.) iskopani su 1875. godine na gradini u Surduku (*Rittium*), a otkupljeni su 1894. godine. Oba spomenika imaju identičan natpis, odnosno posvetu Jupiteru Dolihenskom i „očinskom” komagenskom božanstvu (*deo paterno Comageno*), te ih podiže isti dedikant Marko Aurelije Apolinar, dekurion, odnosno općinski vijećnik municipija Mursele. S obzirom da su u Panoniji postojala dva gradića tog imena, jedan u Gornjoj Panoniji, južno od Arabone (Győr, Mađarska), a drugi u Donjoj Panoniji u blizini Murse (vjerojatno u okolici današnjih Petrijevac), ne možemo sa sigurnošću znati gdje je točno živio Marko Aurelije Apolinar. Ipak, s obzirom da su ova dva spomenika otkrivena u Donjoj Panoniji, možemo pretpostaviti da je dedikant ipak bio iz bliže Mursele pored Murse. Po svemu sudeći, ovi su žrtvenici služili kao baze za skulpture. Za pretpostaviti je da je na jednom bio kip Jupitera Dolihenskog, a na drugom komagenskog očinskog boga. Komagena je bila antička pokrajina u sjeveroistočnoj Siriji, između gorja Toros (*Taurus*) i rijeke Eufrat, danas u jugoistočnoj Turskoj. Bila

je dijelom Seleukidskog kraljevstva, no lokalni satrap, Ptolomej, uspostavio se kao neovisni vladar nakon smrti Antioha IV Epifana 163. pr. Kr. Kraljevstvo Komagene zadržalo je svoju neovisnost do 17. godine, kada ga je car Tiberije proglasio rimskom provincijom. Ponovno se uspostavilo kao neovisno kraljevstvo kada je po Kaligulinoj naredbi Antioh IV. od Komagene ponovno postavljen na prijestolje, zatim ga je taj isti car lišio prijestolja, da bi mu prijestolje nekoliko godina kasnije vratio njegov nasljednik, Klaudije. To je stanje potrajalo do 72. godine, kada je car Vespazijan konačno i definitivno Komagenu učinio dijelom Rimskog Carstva.

Na raskrižju putova koji su povezivali gradove sjeverne Sirije s maloazijskim gradovima, smjestio se antički grad Dolihe u Komageni (današnji Dülük, pokrajina Gaziantep u Turskoj), prema kojemu je Jupiter i dobio nadimak Dolihen. Jupiter Dolihenski je rimska interpretacija (*interpretatio romana*) božanstva kojeg su Sirijci poistovijetili sa semitskim Ba'al Hadadom, štovanim u sjevernoj Komageni i gradu Dolihe. I Jupiter Dolihenski i *deus paternus Comagenus* su u biti isto božanstvo, inkarnacije Ba'ala, s tim da je komagenski očinski bog izvorni lokalni oblik, dok bi Jupiter Dolihenski bio romanizirani oblik. S obzirom da je rijetko slavljen izvan Komagene (za razliku od Jupitera Dolihenskog, čiji se kult od Hadrijanova vremena proširio i zapadnim krajevima carstva), možemo pretpostaviti da je dedikant, Marko Aurelije Apolinar, bio porijeklom iz tog kraja.

36. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU DOLIHENSKOM
I OČINSKOM KOMAGENSKOM BOŽANSTVU
Surduk (Srbija), 58,5 x 56 x 57 cm, vapnenac, kraj 2. st., KS-226

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO) D(OLICHENO) ET DEO PATERN(O)
COM(A)GENO M(ARCUS) AUR(ELIUS) APOL
LINARIS DEC(URIO) M(UNICIPII) MUR
SELENSIUM V(OTUM) S(OLVIT) L(IBENS) M(ERITO)

JUPITERU DOLIHENSKOM NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM
I OČINSKOM BOGU KOMAGENSKOM
MARKO AURELIJE APOLINAR, DEKURION MUNICIPIJA MURSELE
ZAVJET ISPUNI DOBROVOLJNO I ZASLUŽENO

37. NADGROBNI SPOMENIK AURELIJE URSE
Solin, 43,5 x 33,5 cm, vapnenac, 3. st., KS-312

D(IS) M(ANIBUS)
AUR(EL)IAE URSAE
QU(A)E VIXIT AN(N)IS
DUOBUS DIEBUS
V AURELIUS UR
SINUS PATER DO
LENS TITULUM FE
CIT

BOGOVIMA MANIMA
AURELIJI URSI
KOJA JE ŽIVJELA DVIJE GODINE I PET DANA
SPOMENIK PODIŽE AURELIJE URSIN, TUGUJUĆI OTAC

Nadgrobni spomenik pripadao je zbirci Vicka Solitra i vjerojatno potječe iz Salone, a svojoj ga je dvogodišnjoj kćerkici Aureliji Ursi podigao ožalošćeni otac Aurelije Ursin. Spomenik u obliku valjka načinjen je od vapnenca, s gornjim i donjim nastavcima na prednjoj strani. Prednja strana spomenika sadržava nišu u gornjem nastavku s dosta naivnim portretnim prikazom malene pokojnice i natpisom, dok se za donji može pretpostaviti da je služio kao umetak u neko postolje.

38. NADGROBNA STELA GAJA JULIJA ADIETUMARA I SUPRUGE MU SPORILE
Zagreb (Podsused), 127 x 54 x 14 cm, vapnenac, druga polovina 1. st.–početak 2. st., KS-359

C(AIUS) IULIUS MAXIMI
LIB(ERTUS) ADIETUMARUS
AN(NORUM) (CENTUM) H(IC) S(ITUS) E(ST)
TESTAMENTO
FIERI IUSSIT
SIBI ET SPORILLAE
UXORI AN(NORUM) (QUINQUAGINTA)

GAJ JULIJE ADIETUMAR, OSLOBOĐENIK MAKSIMOV,
GODINA STO, OVDJE LEŽI
OPORUČNO JE DAO NAPRAVITI (SPOMENIK)
SEBI I SUPRUZI SPORILI, GODINA PEDESET

Stela je, po svemu sudeći, isklesana u podsusedskom kamenolomu, no vrlo vjerojatno nikad nije isporučena naručitelju jer je izgleda pukla prilikom prijevoza, i to očito u neposrednoj blizini kamenoloma. Za pretpostaviti je da joj odredište nije bilo daleko i da je naručitelj živio u tom kraju, odnosno andautonijskoj općini ako već ne u samoj Andautoniji.

Pokojnik, oslobođenik Gaj Julije Adietumar (*Caius Iulius Adietumarus*), bivši rob Gaja Julija Maksima (*Caius Iulius Maximus*), doživio je iznimno duboku starost. Umro je, naime, kao stogodišnjak. Čak i ako dopustimo mogućnost zaokruživanja brojki – što nije bila rijetka praksa u rimskim epitafima – nema sumnje da je Adietumar debelo nadživio svoje vršnjake i živio puno duže od prosjeka svojih sugrađana. Čak i ako nije doživio punih 100 godina, vjerojatno je uistinu zagazio u deveto ili deseto desetljeće života. Supruga Sporila (*Sporilla*) je bila bitno mlađa od njega, točnije rečeno duplo mlađa. Možemo stoga pretpostaviti da je Adietumar nakon oslobađanja uspio u životu i stekao određeni imutak. Čovjek koji ga je oslobodio bio je rimski građanin, no ime ukazuje da vjerojatno nije riječ o Italiku već o provincijalcu koji je stekao rimsko građansko pravo (bilo on osobno, bilo njegov otac) za Augustove vladavine (ili možda koje desetljeće kasnije, za Kaligule). Naime, peregrini koji stječu građansko pravo direktno od samog cara, dobivaju carev prenamen i gentilicij, odnosno u ovom slučaju imena Gaj Julije kojima kao kognomen mogu dodati svoje izvorno osobno ime ili pak uzeti neki latinski kognomen, ako im se to više sviđa. To nije bila rijetka pojava, deseci, vjerojatno i stotine tisuća peregrina su tijekom 1. stoljeća dobili rimsko građansko pravo. Iako je bilo više načina za stjecanje tog prava, velika većina ga je stekla vojnom službom u auxilijarnim jedinicama rimske carske vojske ili pak u carskoj mornarici, kada su nakon odsluženog roka postajali punopravni rimski građani. S obzirom na Adietumarovu dob, ne bi bilo nemoguće da je njegov bivši vlasnik Maksim svoje građanstvo stekao još početkom 1. stoljeća. Možemo pretpostaviti da je riječ o veteranu ili sinu veterana, no je li Maksim bio Varcijan i je li uopće živio u Andautoniji ostaju otvorena pitanja. O Adietumarovom porijeklu isto možemo samo nagađati. Kognomen, za pretpostaviti i ime koje je stekao nakon rođenja, je nesumnjivo keltsko. Kako su Varcijani bili Kelti, nije isključeno da je Adietumar uistinu bio domaći čovjek. Možda se kao slobodan čovjek vratio u rodni kraj, no možda je kao rob u pratnji svog gospodara došao u Andautoniju i tamo ostao. Kako bilo, činjenica da si je mogao priuštiti nadgrobni spomenik bolje kvalitete nam govori da je morao biti relativno imućan i da mu nakon oslobađanja očito nije loše išlo. Supruga mu nosi rijetko ime, zabilježeno još samo u susjednoj provinciji Noriku gdje među domorocima također prevladavaju keltska imena. Nema sigurnih naznaka o njenom statusu jer joj je spomenuto samo osobno ime, pa se čini da nije bila rimska građanka već peregrinka. Nije isključeno ni da je ona bivša robinja, mada se to u natpisu nigdje izriječno ne spominje. O njenom panonskom porijeklu možemo samo nagađati jer postoji i pretpostavka da joj je ime izvedeno iz grčkog (*Sporos?*), ali i da je riječ o tračkom imenu.

39. NADGROBNA STELA MARKA MUCIJA HEGETORA
Sisak, 175 x 70 x 21 cm, vapnenac, 1. st., KS-346

M(ARCUS) MUCIUS
HEGETOR
MEDICUS
COH(ORTIS) (TRICESIMAE SECUNDAE) VOL(UNTARIORUM)
AN(NORUM) (QUADRAGINTA SEPTEM)
H(IC) [S(ITUS)] EST
MUCIA CORIN
THIA [S] IBI ET
PATRONO P(OSUIT)

MARKO MUCIJE HEGETOR,
LIJEČNIK 32. DOBROVOLJAČKE KOHORTE, GODINA 47,
OVDJE LEŽI
MUCIJA KORINTIJA, SEBI I GOSPODARU PODIGLA JE (SPOMENIK)

U Sisku, 1874. godine, prilikom kopanja jame za vađenje vapna, pronađen je nadgrobni spomenik zajedno s cilindričnom kamenom urnom s poklopcem, u kojoj su se nalazile kosti i pepeo pokojnika. Natpis se nalazi između dva spiralno kanelirana stupa na atičkim bazama i s kompozitnim kapitelima, iznad kojih se nalazi pentagonalni gornji dio s viticama u uglovima i trokutastim zabatom, unutar kojega je osmerolisna rozeta u visokom reljefu. Spomenik je dosta oštećen, desni ugao zabata je nedostajao te je naknadno restauriran, a baza je u donjem dijelu odlomljena, pa teško razaznajemo što predstavlja reljefni prikaz, mada je najvjerojatnije riječ o nekoj morskoj nemani.

Nadgrobnu je stelu 47-godišnjem vojnom liječniku Marku Muciju Hegetoru podigla njegova oslobođenica Mucija Korintija, koja je također pokopana na istom mjestu. Ako je suditi po ovom natpisu, 32. dobrovoljačka kohorta je vjerojatno neko vrijeme službovala u Sisciji tijekom 1. stoljeća, vjerojatno do vladavine cara Vespazijana (69.-79.), kada je premještena u Germaniju. S obzirom na grčki kognomen pokojnika i njegove oslobođenice, vrlo se vjerojatno radi o osobama orijentalnog porijekla. Stela se datira u sredinu 1. stoljeća.

40. NADGROBNA STELA VALERIJA SATURNINA

Svojić kraj Perjasice, 170 x 65 x 20 cm, vapnenac, kasno 3.–4. st., KS-339

D(IS) M(ANIBUS)
F(- -) T(- -) ET I(- -) C(- -)
TITULUM PO
SUERU<NT=M> FI
LIO SUO VALE
RIO SATURNI
NO MIL(ITI) L(EGIONIS) M(...) D(RA)
CONARIUS
ANNOS VI<X=S>(IT)
XXX

BOGOVIMA MANIMA
F(- -) T(- -) I I(- -) C(- -)
SPOMENIK POSTAVIŠE SINU SVOM
VALERIJU SATURNINU, VOJNIKU LEGIJE M(?),
STJEGONOŠI (?), KOJI JE ŽIVIO 30 GODINA

Nadgrobna stela od vapnenca pronađena je u rujnu 1894. godine, na livadi u Svojiću kod Perjasice (Karlovačka županija), prigodom krčenja gomile kamenja obraslog šikarom. Na dubini od oko 60 cm seljaci su naišli na dva kamenom zidana groba,

a ova je stela ležala polegnuta na prvom grobu. U grobnici su pronađene ljudska čeljust i kost glave, no kako se nadgrobne stele pretežno vežu uz paljevinske ukope pretpostavljalo se da nije riječ o ostacima pokojnika koji se spominje na spomeniku. Na drugom grobu je također pronađena slična stela, no taj je spomenik uništen i iskorišten za pravljenje vapna. Stelu je općinski načelnik Marinković, na čijem je zemljištu i pronađena, poklonio tadašnjem Arheološkom odjelu Narodnoga muzeja u Zagrebu, današnjem Arheološkom muzeju. Spomenik je dosta nevjeste izrade, a sastoji se od baze, središnjeg dijela s natpisnim poljem između dva polustupa s trostrukom bazom i kapitelima koji vjerojatno predstavljaju akantovo lišće korintskog stila, a koji pridržavaju široku gredu (arhitrav). Povrh grede je gornji dio s peterokutnim, konkavno zakrivljenim zabatom unutar kojega je niša s portretnim prikazom pokojnika, iznad koje je prikazan polumjesec vrhovima okrenut prema gore. Natpis, vrlo neuredno i nespretno uklesan, raspoređen je u deset redaka koji zauzimaju čitav prostor natpisnog polja, s time da je zadnji redak, koji sadrži broj godina pokojnika, uklesan na postolju. Spomenik su, svom pokojnom sinu, tridesetogodišnjem Valeriju Saturninu – valjda stjegonoši, ukoliko je točna interpretacija riječi *d(ra)conarius* koja se navodi iza imena njegove jedinice – dali izraditi roditelji F. T. i C. I. Iako su navedeni samo inicijali roditelja, možemo primijetiti da sin zasigurno ne nosi gentilicij oca – Valerije – što je J. Brunšmid navelo na pretpostavku da je Valerije stekao građansko pravo ulaskom u vojnu službu, a njegove je roditelje smatrao peregrinima. Inicijali roditelja ukazuju na dvočlanu nomenklaturu koja može odgovarati kako građanskoj nomenklaturi (*duo nomina*), tako i peregrinskoj (osobno ime i patronimik). Ipak, Brunšmidova pretpostavka po svemu sudeći ne stoji jer je stela nedvojbeno iz vremena nakon 212. godine, kada je rimsko građansko pravo dodijeljeno svim slobodnim stanovnicima Carstva. Čini se poprilično sigurnim da je Valerije Saturnin bio vojnik, no iz natpisa nije jasno u kojoj je legiji služio. T. Mommsen i J. Brunšmid su predlagali *legio Martensium*, kao i čitanje *d(ra)conarius*, koje bi objasnilo koju je službu obnašao pokojni vojnik. Ukoliko je to točno, Valerije Saturnin je mogao služiti na rajnskom limesu krajem 3. ili tijekom prve polovine 4. stoljeća, u provinciji Sekvaniji (nekadašnjem južnom dijelu Gornje Germanije), kao stjegonoša u legiji osnovanoj možda već u Dioklecijanovo vrijeme, ili malo kasnije za Maksimijana i Konstancija I, poznatij kao *legio Martia*, *legio Martiorum* ili *legio Martensium*. Ili je možda pripadao jednoj od jedinica poznatij kao *militēs Martenses*, izdvojenima iz graničnih jedinica za popunu mobilnih trupa tijekom 4. stoljeća? Kako i tipološki detalji spomenika te portretne karakteristike također vuku prema kasnom 3. i prvoj polovini 4. stoljeća, to se razdoblje čini kao najpouzdaniji kronološki okvir za dataciju ove stela. Ta datacija ujedno otvara mogućnost da stela, ova sačuvana i druga uništena, nisu bile sekundarno iskorištene za izgradnju spomenutih grobnica već da su uistinu pronađene na izvornoj lokaciji, s obzirom da potječu iz vremena kad su skeletni ukopi u potpunosti zamijenili paljevinske ukope.

41. NAGROBNA STELA VALERIJA MARCIJALA
Osijek, 98 x 47 x 17 cm, vapnenac, 4. st., KS-939

D(IS) M(ANIBUS)
VALIRIO (!)
MARTIALI
EX SVBAED(I)ANIS
COLLEGAE
LAPIDARI(I)
POSVERUNT

BOGOVIMA MANIMA
VALERIJU MARCIJALU
NEKDANJEM STOLARU
KOLEGE KAMENORESCI
PODIGOŠE (SPOMENIK)

Valeriju Marcijalu su nadgrobni spomenik podigli radni kolege. Iako se izraz *subaed(i)anus* pojavljuje kao ime zanata u više natpisa, ne znamo točno o kojoj se vrsti posla radilo. Pretpostavlja se da bi moglo biti riječ o građevinskim stolarima, što bi objasnilo i njihovu vezu s kamenorescima, uočenu u više natpisa, pa tako i na ovoj steli iz Murse. Nesumnjivo pripada kasnijem vremenu, odnosno ne bi trebala biti ranija od kraja 3. stoljeća, a ako je točna pretpostavka da je prigodom otkrića 1906. godine iskopan i pripadajući grob u kojem je nađen i neidentificirani novac Konstanta I., onda se ukop Valerija Marcijala ne bi mogao datirati prije 337. godine.

42. NADGROBNI SPOMENIK TITA PUBLICIJA SURIONA I NJEGOVE SUPRUGE
Petrovci kraj Rume (Srbija), 70 x 90,5 x 62,5 cm, vapnenac, 2. st., KS-467

D(IS) M(ANIBUS)
T(ITUS) PUBLICIUS
SURIO

BOGOVIMA MANIMA
TIT PUBLICIJE SURION

Dosta oštećeni nadgrobni spomenik Tita Publicija Suriona i njegove supruge pronađen je u Petrovcima kod Rume (*Bassianae*). Nedostaje mu veći dio natpisnog polja, no portreti oba pokojnika su ostali sačuvani u niši, a zanimljivo je da su i uže strane spomenika ukrašene njihovim portretima. Iznad postraničnih portreta na lijevoj strani stoji prikaz škrinje, a na desnoj strani prikaz košare i vretena. Ostatak površine, kako s prednje strane tako i postrance, ukrašen je stiliziranim vegetabilnim motivima.

43. ULOMAK POKLOPCA SARKOFAGA

Srijemska Mitrovica (Srbija), 43 x 35 x 40 cm, mramor, 3. st., KS-481

Odbijeni gornji akroterij od bijelog mramora iskorišten je kao spolija i uzidan iznad ulaza u gostionicu „K banu Jelačiću” u Mitrovici. Narodnom muzeju ga je poklonio Nikola Tordinac 1883. godine. Još je sačuvan reljefni ukras u obliku tragične ženske maske, a sa strane se vide tragovi vegetabilnog friza. Ženska maska je okrenuta frontalno, raspuštene, valovite kose s vrpcom, dok su joj oči i usta izvedeni konkavno. Otučeni su dijelovi kose, nos i površina na čelu.

44. NADGROBNI SPOMENIK ASIDONIJA AGATOPA I AURELIJE LUKSURIJE

Solin, 76,5 x 33 x 28,5 cm, mramor, 3. st., KS-307

ASIDONIUS
CERIOLA
RIUS //
ASIDONIUS
AGATOPUS
ET AUR(ELIA) LUXURIA
QUI IN SE BENE
LAVORAVERUNT
[QU]AE VIXIT ANN
IS XXII VIVI SIBI
FECERUNT L(OCO) C(ONCESSO)
A IUL(IO) CLEMEN
TIANO

ASIDONIJE SVJEČAR //

ASIDONIJE AGATOP I AURELIJA LUKSURIJA,
KOJI SU ZAJEDNO DOBRO RADILI, KOJA JE ŽIVJELA 22 GODINE,
ZA ŽIVOTA SEBI NAPRAVIŠE (SPOMENIK)
NA MJESTU KOJE IM JE USTUPIO JULIJE KLEMENTIJAN

Iako je spomenik napravljen za života supružnika, rana smrt Aurelije Luksurije učinila je nužnom preinaku natpisa, tako da su dva retka eradirana, a na mjestu starog natpisa uklesano je da je mlada žena preminula s 22 godine.

Sam je spomenik oblikovan poput žrtvenika: na vrhu se izvorno nalazio nekakav kip, od kojeg se sačuvala samo baza i rupa ispunjena olovom. S lijeve strane sačuvan je reljef koji nam dočarava kojim su se zanatom bavili supružnici. Po svemu sudeći iskuhavaju vosak, a da ne bude nikakve zabune, iznad reljefa je uklesan i natpis *Asidonius ceriolarius*, tako da nema dvojbe da su imali svjećarski obrt. Na desnoj strani sačuvan je reljefni prikaz boga Merkura.

45. DIO POKLOPCA SARKOFAGA

Topusko ?, 123 x 73 x 18,5 cm, pješčenjak, 3. st., KS-480

Riječ je o fragmentu sarkofaga, odnosno o desnoj četvrtini poklopca velikog sarkofaga s profiliranim okvirom i velikim akroterijem u uglu, na kojemu se nalaze vegetabilni motivi, odnosno prikazi biljnih mladica. U polju je sačuvan reljefni prikaz nagog krilatog erota koji drži gornji ugao i kariku jedne tabule ansate, u kojoj se vjerojatno izvorno nalazio natpis izveden bojom, danas izbrisan. Nastavak, odnosno ansa, ukrašena je s četverolisnom rozetom i tri akantova lista. Ispod erota se vidi pletena košara napunjena nekakvim okruglim plodovima. Lijevi kraj tabule ansate nedvojbeno je pridržavao drugi erot. Iako se pretpostavljalo da fragment potječe iz Topuskog, daleko je vjerojatnije da je donesen iz Srijemske Mitrovice.

46. URNA MARKA AURELIJA GLABRIONA I SEPTIMIJE MATRONE

Sisak, 143 x 58 x 77 cm, mramor, 3. st., KS-343

M(ARCUS) AUREL(IUS) GLABRIO
 VET(ERANUS) LEG(IONIS) (DECIMAE QUARTAE) G(EMINAE) EX B(ENE)F(ICIARIO)
 CO(N)S(ULARIS) VIVUS SIBI ET
 SEPTIMIAE MATRONAE
 CONIUGI FECIT

MARKO AURELIJE GLABRION
 VETERAN ČETRNAESTE LEGIJE UDVOJENE, BIVŠI KONZULARNI BENEFICIJAR,
 ZA ŽIVOTA SEBI I SEPTIMIJI MATRONI, SUPRUZI, PODIŽE (SPOMENIK)

Ova je velika urna iskopana u Sisku početkom 19. stoljeća. Moguće je da je poklopac naknadno pridodan jer je očito prevelik i od drugog materijala, odnosno vapnenca. Iako izgledom podsjeća na sarkofag, po svemu sudeći nije

rabljena za skeletne ukope već samo za pohranu paljevinskih ostataka pokojnika. Natpis je lijepo i pravilno izveden, a sa svake strane natpisnog polja se nalaze reljefni ljudski prikazi, vjerojatno sami pokojnici. U lijevoj niši stoji Septimija Matrona, odjevena u dugu halju i ogrtač, desnom rukom pridržava bulu koja joj visi oko vrata, a u lijevoj ruci drži svitak. Marko Aurelije Glabrio, u desnoj niši, muškarac je kratke kose s bradom i brkovima, vojnički odjeven, a u lijevoj ruci također drži svitak. Na užim stranama su prikazane po dvije figure: lijevo su dvije gole nimfe koje drže školjku, a na desnoj dva gola erota koji nose girlandu. Pokojnik je bio legionarski veteran, ujedno i beneficijar. Nije isključeno da je u nekom trenutku služio u beneficijarskoj postaji u Sisciji, no to ne mora biti razlog zašto je mirovinu odlučio provesti u tom gradu. Možda je jednostavno bio porijeklom iz Siscije, gdje se vratio po završetku vojne službe.

47. ZAJEDNIČKI NADGROBNI SPOMENIK PAPIRIJE RHOME I OBITELJI
TE KVINTA NASIJA DRAKONA I MAJKE MU
Solin, 60 cm x 193 x 22,5 cm, vapnenac, 1. st., KS-321

a)
PAPIRIA RHOME V(IVA) F(ECIT) SIBI ET
PAPIRIAE CLADILLAE AN[N(ORUM) X]XIX
ET P(UBLIO) PAPIRIO PROCULO ANN(ORUM) XI[X FI]LI(I)S

CONDIDIT HIC MISERI MATER DUO FUNERA PA[RTUS?]
OSSAQUE NON IUSTIS INTULIT EXEQUIIS
TEGULA NAM ROMAE PROCULUM PROLAPSA PEREMI[T]
PRESSIT SIPUNTI(!) PRESSA CLADILLA ROGUM
VOTA PARENS NOCUERE TIBI QUI NUMINA SAEVA
UT PLURA ERIPERENT PLURA DEDERE BONA
ET P(UBLIO) PAPIRIO CLADO VIRO ET P(UBLIO) PAPIRIO
CELERIONI ET PAPIRIAE HISPANILLAE LI[B(ERTIS)]

PAPIRIJA RHOME ZA ŽIVOTA NAPRAVI (SPOMENIK) SEBI I DJECI, PAPIRIJI KLADI-
LI, 29 GODINA (?) I PUBLIJU PAPIRIJU PROKULU, 19 GODINA (?)

MATI SAHRANI TU OD BIJEDNOG PORODA DVOJE,
KOSTI NE ISPRATIV TAD POGREBOM DOSTOJNIM NJIH,
PROKULA UBI U RIMU CRIJEP, SKLIZNUVŠI S KROVA,
SIPONT KLADILI PAK LOMAČOM OKRUNI SMRT.
NAUDI TEBI, ŠTO RODI IH, ZAVJET BOZIMA STROGIM,
VIŠE DA UZMOGNU DIĆ' MORAHU DOBRA I DAT.

I PUBLIJU PAPIRIJU KLADU, MUŽU
I PUBLIJU PAPIRIJU CELERIONU I PAPIRIJI HISPANILI, OSLOBOĐENICIMA

b)
Q(UINTUS) NASSIUS Q(UINTI) F(ILIIUS) TRO(MENTINA)
CERTUS DRACO
AEDILIS (QUATUOR)VIR I(URE) D(ICUNDO) V(IVUS) F(ECIT) S(IBI) ET
TULLIAE INTUMAE MATRI.
H(OC) M(ONUMENTUM) H(EREDEM) N(ON) S(EQUETUR)

KVINT NASIJE CERT DRAKO, SIN KVINTOV, IZ TROMENTINSKOG PLEMENA,
EDIL I KVATORVIR, ZA ŽIVOTA NAPRAVI (SPOMENIK) SEBI I MAJCI TULIJI INTUMI
OVAJ SPOMENIK NE IDE NASLJEDNIKU

Spomenik je nekoć pripadao zbirci Vicka Solitra u Splitu. Velika ploča od vapnenca slomljena je na dva dijela i mjestimice okrnuta na mjestu prijeloma. Moguće je da je riječ o zajedničkom spomeniku dvije obitelji, s natpisnim poljima u profiliranim okvirima. Prvo natpisno polje otkriva nam tužnu sudbinu djece Papirije Rhome, koji su oboje preminuli u Italiji. Devetnaestogodišnji sin Publije Papirije poginuo je nesretnim slučajem u Rimu, tako što mu je krovni crijep pao na glavu, a dvadesetdevetogodišnju kćer Papiriju Kladilu smrt je snašla u Sipontu u Apuliji. Spomen lomače se možda odnosi na pogrebni obred, odnosno incineraciju, no moguće je i da je nesretna djevojka preminula u nekom požaru. Obitelj je po svemu sudeći bila boljeg imovinskog stanja čim su se mogli pobrinuti da se posmrtni ostaci djece (odnosno urne s pepelom) vrate iz Italije u Salonu. Na njihov status uostalom ukazuje i kvaliteta nadgrobnog spomenika. Naknadno su na spomenik doklesana i imena supruge te dvoje obiteljskih oslobođenika.

Drugi natpis se odnosi na jednu drugu obitelj, i mada to nije nužno isključeno, ne možemo biti sasvim sigurni da su Kvint Nasije i njegova supruge bili u nekom srodstvu ili vezi s Papirijima. Možda je jednostavno riječ o susjednoj grobnoj parceli u kojoj su ukopani ostaci gradskog odličnika i dužnosnika, koji je spomenik podigao sebi i svojoj majci. Budući da je na spomeniku navedeno da je pripadao Tromentinskom plemenu, vjerojatno je rodnom bio iz Salone. Oba se natpisa mogu okvirno datirati u drugu polovinu 1. stoljeća.

48. PLOČA SARKOFAGA S RELJEFNIM PRIKAZOM GODIŠNJIH DOBA

Srijemska Mitrovica (Srbija), 84 x 186 x 17 cm, mramor, druga polovina 2. st. – rano 3. st., KS-153

Riječ je o prednjoj strani sarkofaga s reljefnim prikazom godišnjih doba i natpisnim poljem kružnog oblika. Natpis nije sačuvan jer je, po svemu sudeći, bio dopisan bojom koja se nije očuvala. Godišnja doba su prikazana kroz četiri djevojačka poprsja: lijevo gore je Hora proljeća s cvijećem u kosi, lijevo dolje je Hora ljeta (sačuvana je samo glava s vratom) s klasjem i jednim cvijetom (ili plodom) u kosi, desno dolje je Hora jeseni s grozdovima u kosi, a desno gore je pak Hora zime, toplo odjevena. Sa svake strane uza stup je prikazano stablo s plodovima. U arkadama s lijeve i desne strane se vide više ili manje očuvane reljefne ljudske figure, za pretpostaviti je da je u desnoj arkadi prikaz Apolona.

49. SARKOFAG ROMANIJE NEVIJE, KLECIJA ROMULIJANA I AURELIJA KALEMERA

Sisak, 202,5 x 68 x 101 cm, mramor, druga polovina 3. st., KS-349

[D(IS) M(ANIBUS)]
ROMANIA N(A)EVIA CLARISSIMA FEMINA VIVA
FECIT SIBI MEMORIAM
PR(A)ECURRENTIBUS CLETIO
ROMULIANO ET AUR(ELIO)
CALEMERO

[BOGOVIMA MANIMA]
ROMANIJA NEVIJA, ODLIČNICA,
ZA ŽIVOTA SEBI PODIGLA JE SPOMENIK,
(KAO I) VEĆ POKOJNIMA KLECIJU ROMULIJANU I AURELIJU KALEMERU

Kad je ovaj sarkofag pronađen 1882. godine, na prostoru gdje se nalazila jugoistočna nekropola rimske Siscije, zabilježeno je da je u njemu bio jedan kostur. Te kosti nisu sačuvane, pa se antropološka analiza nikada neće provesti, no možemo pretpostaviti da su u pitanju bili ostaci Romanije Nevije. Sam sarkofag je kvalitetne izrade, sa sačuvanim figuralnim prikazima. Naime, sa svake strane natpisnog polja sačuvan je po jedan reljefni figuralni prikaz: lijevo je mlađa žena odjevena u togu sa svitkom u lijevoj ruci i nekim okruglim predmetom u desnoj, vjerojatno plodom nekog voća. U desnoj niši je pak prikazan mladić odjeven u tuniku, moguće tek dječak, koji u podignutoj desnoj ruci drži kaserolu (*trulla*), dok s lijevom pridržava ručnik prebačen preko ramena. Ti likovi ne predstavljaju pokojnike, odnosno pokojnicu i jednog od muških pokojnika spomenutih u natpisu. Riječ je o slugama, inače dosta učestalom motivu na rimskim funerarnim spomenicima s ovog šireg područja, posebice na grobnim oltarima, no neuobičajenom za sarkofage. Izrazito je intrigantan detalj što djevojka nosi togu, inače muški odjevni predmet s naglašenom statusnom simbolikom. Odrasle žene načelno nisu bile odjevene u togu, no pisani nam izvori otkrivaju da su togu mogle nositi djevojčice i, zanimljivo, prostitutke, preljubnice te sluškinje. Ženska figura na ovom sarkofagu očito bi pripadala toj zadnjoj kategoriji, no treba napomenuti da se služavke u togama inače ne pojavljuju na likovnim prikazima, pa nam je taj podatak poznat tek iz navoda rimskih pisaca. Možemo samo nagađati je li takvim prikazom naručiteljica sarkofaga htjela poslati neku poruku – jesu li toga i svitak, predmet koji se također nikad ne prikazuje u rukama sluškinja, bili mig kojim se naglašavao senatorski status pokojnice – ili je taj likovni izbor samo plod slučajnosti i klesarevog umjetničkog izričaja. Interpretacija natpisa također je podložna dvojabama. Naime, točan odnos između Romanije Nevije i dvojice muškaraca koji se spominju u natpisu nije baš jasan. S obzirom na sačuvani podatak o sadržaju sarkofaga prilikom otkrića, znamo da svoj posljednji počinak u njemu nije našlo troje pokojnika. Ostaje stoga otvoreno pitanje zašto se navedena dvojica uopće spominju u natpisu kad nisu sahranjeni u tom sarkofagu? Ona je, s obzirom na titulu *clarissima femi-*

na, neosporno bila pripadnica senatorskog staleža, te s vrlo velikom vjerojatnošću možemo pretpostaviti da joj je otac bio senator. Načelno je mogla taj status steći i vjenčanjem, no bilo bi za očekivati da se takvo što izrijeckom naglasi pri navođenju imena bračnog druga. To ovdje nije slučaj, odnosno nije uopće spomenuto u epitafu, pa možemo zaključiti da Klecije Romulijan i Aurelije Kalemer nisu pripadali tom najvišem rimskom društvenom staležu. Unatoč tome, najuvjerljivija pretpostavka ostaje da je riječ o njena dva supruga, koje je gospođa očito nadživjela. Zakonski gledano, njen društveni status sam po sebi nije bio prepreka za brak za muškarcima nižeg staleža, no treba napomenuti da to nije baš bilo ni uobičajeno, a u ovom slučaju je posebno neuobičajeno što se, izgleda, čak dvaput udavala ispod svoje društvene razine. Stoga, ukoliko prihvatimo mogućnost da je riječ o dva supruga, vjerojatno nisu bili puno nižeg statusa, odnosno možemo pretpostaviti da su pripadali viteškom staležu (*ordo equester*).

Nije sasvim isključeno ni da su joj to mogli biti sinovi, no to se iz natpisa za sigurnošću ne može iščitati. Ukoliko bi to ipak bio slučaj, njihova bi imena ukazivala da su imali različite očeve, odnosno da je gospođa bila dvaput udana. Mada manje vjerojatno, postoji još i mogućnost da je riječ o rođacima Romanije Nevije, prema kojima je mogla imati neke zakonske obaveze, no takvo nagađanje otvara još više pitanja bez odgovora.

50. NADGROBNA PLOČA AURELIJE URBIKE I OBITELJI

Srijemska Mitrovica (Srbija), 71 x 89 x 7,5-9 cm, mramor, 4.–5. st., KS-376

XP

AURELIA URBICI (!)
 FLA(VIO) MARTINIANO
 CUM PARE (!) SUO INACAE (!)
 CARISSIMO ET DULCIS(SIM)A(E) FILIAE MATER
 PISSIMA DOLĚN(S) TĚ P=RA TRI(!) ET FILIAE
 MĚMORIAM (!) POSUIT

AURELIJA URBIKA (?)
 FLAVIJU MARTINIJANU, SVOM SUDRUGU,
 I PRENJEŽNOJ KĆERCI INAKI(?) (U MIRU?)
 TUGUJUĆA POBOŽNA MAJKA POSTAVI SPOMENIK
 OCU I KĆERCI

Ova ranokršćanska nadgrobna ploča pronađena je u Srijemskoj Mitrovici, u vrtu izvjesnog Mate Tomšića, a muzeju ju je darovao Josip Juraj Strossmayer, đakovački biskup. Nadgrobna ploča je mjestimice otučena na rubovima, s nepravilnim nastavkom dolje desno, a natpis je uokviren s četiri široka žlijeba glatkog okvira.

Natpis na nadgrobnoj ploči koju je Aurelija Urbika postavila sebi, suprugu Flaviju Martinijanu (*compari suo*) i kćerki koja se možda zvala Inaka (*Inac(h)a*), pun je pravopisnih, gramatičkih i klesarskih grešaka. Kognomen majke je tako, primjerice, u pogrešnom rodu i padežu, jer je umjesto genitiva u muškom rodu vrlo vjerojatno trebao stajati nominativ *Urbica*.

Ime kćerke je dvojbeno: ako se djevojka uistinu zvala *Inac(h)a*, onda joj ime stoji na krivom mjestu. Možda je na tom mjestu ipak trebalo pisati *in pace*. Umjesto *patri*, uklesano je *tratri* (!), što neki čitaju i kao *fratri*, što bi navodilo na, po svemu sudeći, pogrešan zaključak da je Flavije Martinijan bio brat, a ne otac pokojne djevojke. Loša razinu poznavanja latinskog vidljiva je po još nekim greškama, poput *cumpari* (!) umjesti *compari*, te *dolies* (!) umjesto *dolens*. Kristogram uklesan iznad natpisa nedvojbeno ukazuje na kršćansku vjeru te obitelji. Natpis se ne može datirati prije 4. stoljeća, a moguća je i nešto kasnija datacija.

51. NADGROBNA PLOČA ARTEMIDORE

Srijemska Mitrovica (Srbija), 55 x 58 x 6 cm, mramor, druga polovina 4. st., KS-394

EGO ARTEMIDORA FE
 CI VIVA ME MEMORI
 AM AD DOM(I)NUM
 SYNEROTEM INTΞEΞ
 RANTEM AD DEXTE
 RAM INTER FORTUNA
 T<U=A>ΞNEΞM ET D<E=I>SIDERIUM

JA, ARTEMIDORA
 ZA ŽIVOTA NAPRAVIH SEBI SPOMENIK
 U (BAZILICI) GOSPODINA SINEROTA,
 KADA SE ULAZI NADESNO,
 IZMEĐU FORTUNATA I DEZIDERIJA

Kristogrami, omeđeni alfama i omegama i uklesani na vrhu i dnu natpisa, ne ostavljaju dvojbe o kršćanskoj vjeroispovijesti Artemidore koja je sebi dala postaviti nadgrobnu ploču u Sinerotovoj bazilici u Sirmiju. Natpis je pun grešaka, a završni redci, po svemu sudeći, opisuju mjesto gdje je ploča bila smještena, odnosno desno od ulaza, između Fortunata i Deziderija (očito njihovih nadgrobni ploča, odnosno grobnih mjesta). O mogućem srodstvu s navedenom dvojicom u natpisu nema spomena. Natpis ne bi trebao biti raniji od druge polovine 4. stoljeća.

52. FRAGMENT NADGROBNOG SPOMENIKA

Srijemska Mitrovica (Srbija), 65 x 46 x 43 cm, mramor, 2. st., KS-164a

Ovaj je fragment do 1883. godine bio uzidan u pročelje carinarnice u Srijemskoj Mitrovici, koju je 1744. godine, kao svoju palaču dao izgraditi grof M. Pejačević. Riječ je o središnjem dijelu gornjeg nastavka velikog nadgrobnog spomenika s prikazom glave bradatog muškarca, koja se po pravilu nalazi u sredini između dva ležeća lava koji prednje šape drže na glavi ovna. Riječ je o vrlo uobičajenom ukrasnom motivu na nadgrobnim stelama Donje Panonije, od Murse i Cibala, preko Basijana do Sirmija, no točan identitet bradate figure nije sa sigurnošću definiran, mada se pretpostavlja da bi moglo biti riječ o Serapisu.

53. NASTAVAK NADGROBNOG SPOMENIKA SA SIMBOLIČKIM PRIKAZOM

Petrovci kraj Rume (Srbija), 67 x 14 x 37 cm, mramor, 2. st, KS-161

Razlomljeni nastavak nadgrobnog spomenika pronađen je na groblju u Petrovcima kod Rume (*Bassianae*). Srednji komad muzeju je darovao dakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, a bočne je dijelove naknadno iz Petrovaca donio tadašnji ravnatelj muzeja, Šime Ljubić. Spomenik od bijelog mramora pronađen je u tri dijela i naknadno spojen. U pitanju je nastavak nadgrobnog spomenika sa simboličkim prikazom glave bradatog muškarca između dvaju lavova koji drže šape na ovnovim glavama.

54. MILJOKAZ S IMENOM CARA MAKSIMINA

Podgajci Podravski, 208 x 59 cm, vapnenac,
235. g., KS-291

IMP(ERATOR) CAES(AR)
C(AIUS) IUL(IUS) VERUS
MAXIMINUS
P(IUS) F(ELIX) AUG(USTUS) P(ONTIFEX) M(AXIMUS)
TRIB(UNICIA)
POT(ESTATE) CO(N)S(ULE) DES(IGNATUS) P(ATER)
P(ATRIAE)
PRO CO(N)S(UL) RESTI
[T]UIT
A POET(OVIONE)
M(ILIA) P(ASSUUM)
CENTUM TRIGINTA
SEPTEM

IMPERATOR CEZAR GAJ JULIJE VER MAKSIMIN
POBOŽAN, SRETAN, UZVIŠEN, VRHOVNI SVEČENIK,
S TRIBUNSKOM OVLAŠĆU, IMENOVANI KONZUL,
OTAC DOMOVINE, PROKONZUL, OBNOVIO (CESTU)
OD PETOVIJA 137 MILJA

Ovaj je miljokaz nađen 1856. godine na trasi ceste koja je dolinom Drave povezivala Petovij s Mursom, u mjestu Podgajcima Podravskim, na desnoj obali Drave. Kako je na miljokazu naznačena udaljenost od 137 milja do Petovija, može se pokušati pretpostaviti koje je naselje bilo uz lokaciju miljokaza, no problem je što su sačuvani rimski itinerari kontradiktorni. Po Peutingerovoj tabli bi mjesto nalaza odgovaralo naselju Jovalijo (*Jovallio*), no Podgajci su ipak dalje od Osijeka, nego što je bila udaljenost od Jovalija do Murse. Sudeći po Antoninovom i Jeruzalemskom itineraru bi Podgajci prije odgovarali lokaciji postaje zvane *Vereis*. Natpis na miljokazu nedvojbeno ukazuje da je car Maksimin u prvoj godini svoje vladavine dao popraviti tu magistralnu cestu. Datum nije upitan jer je car jasno označen kao imenovani konzul (*consul designatus*), što znači da su se radovi na cesti i postavljanje miljokaza dogodili prije nego što je službeno preuzeo konzulsku dužnost u siječnju 236. godine. Zbunjujuće je što se navodi da je bio i prokonzul, no ta titula je, po svemu sudeći, uklesana greškom jer prije 236. g. nikada nije obnašao konzulsku dužnost.

55. MILJOKAZ S IMENOM CARA DIOKLECIJANA

okolica Bakarca, 154 x 36 cm, vapnenac,
kasno 3.–početak 4. st., KS-284

IMP(ERATORI) CAES(ARI)
CAIO VALER
IO DIOCLE
TIANO PIO
F(ELICI) AUG(USTO)

CARU CEZARU GAJU VALERIJU DIOKLECIJANU,
POBOŽNOM, SRETNOM (I) UZVIŠENOM

Miljokaz je iskopan kod Bakarca nedaleko Kraljevice, jugozapadno od sela, te je prenesen u Narodni muzej 1895. godine. Na prostoru Bakarca se u rimsko vrijeme nalazilo mjesto i putna postaja Raparija (*Raparia*), na trasi jedine obalne ceste koja je povezivala Tarsatiku (*Tarsatica*) s Crikvenicom (*Ad Turres*), te dalje nastavljala prema Senju (*Senia*).

Natpis je dosta nespretno izveden, što je česta pojava kod miljokaza iz tog razdoblja, no nema dvojbe da je podignut za vladavine cara Dioklecijana. S obzirom da natpis ne pruža nikakve podatke o udaljenosti do pojedinog naselja (Tarsatika je bila najbliži veći grad), miljokaz nije imao funkcionalnu ulogu već je primarno služio kao sredstvo carske propagande na javnoj cesti.

56. MILJOKAZ S IMENOM CARA MAKSIMINA
Jelkovec kraj Zagreba, 178 x 62 cm, pješčenjak,
236.–238. g., KS-971

IMP(ERATORIS) CAES(ARIS) C(AII) IUL(II) VERI
MAXIMINI PI(I) FEL(ICIS) AUG(USTI)
PONTIF(ICIS) MAX(IMI) TRIB(UNICIA)
POT(ESTATE) CO(N)S(ULIS)
P(ATRIS) P(ATRIAE) PROCO(N)S(ULIS) A S(ISCIA)
M(ILIA) P(ASSUUM)
ET C(AII) IUL(II) VERI MAXI
MI NOB(ILISSIMI) CAES(ARIS)
A S(ISCIA) TRIGINTA

IMPERATORA, CEZARA, GAJA JULIJA VERA MAKSI-
MINA, POBOŽNOG, SRETNOG, UZVIŠENOG,
VRHOVNOG SVEČENIKA, S TRIBUNSKOM OVLA-
ŠĆU, KONZULA, OCA DOMOVINE, PROKONZULA,
OD SISCIIJE (UDALJENO) MILJA I GAJA JULIJA VERA
MAKSIMA, PLEMENITOG CEZARA, OD SISCIIJE
(UDALJENO) TRIDESET (MILJA)

Miljokaz je pronađen 1934. godine u Jelkovcu kod Zagreba. Vjerojatno je pronađen *in situ*, budući da 30 milja od Siscije, spomenutih u natpisu, otprilike odgovara stvarnoj udaljenosti koja dijeli mjesto nalaza od antičke Siscije. Nema sumnje da je taj miljokaz stajao na glavnoj cesti koja je povezivala Petovij sa Siscijom preko Andautonije. Ovo je otkriće zapravo omogućilo pouzdanu ubikaciju Andautonije, koja se morala nalaziti u Ščitarjevu. Natpis je bio i ostao dosta dobro očuvan, te se lako čita, no čak su i površnom promatraču uočljive neke neobičnosti. Posljednja četiri retka nisu poravnata s prva tri, te se čini se da su slova u tim recima nešto manja. Znači li to da natpis nije uklesan u isto vrijeme, odnosno da su posljednji redovi doklesani naknadno? Ono što je još neobičnije jest činjenica da četvrti redak završava sintagmom *a S(iscia) m(ilia) p(assuum)* bez broja milja do Siscije. Čini se kao da je netko odlučio ubaciti podatke o novom cezaru, a da nije dovršio izvorni natpis, koji valjda prvotno nije trebao spominjati i Maksiminovog sina. Nakon što je dodana titulatura mladog prijestolonasljednika, uočivši pogrešku, klesar je morao unijeti posljednji redak *a S(iscia) XXX*. U svakom slučaju, uobičajeno bi bilo da se tek na kraju natpisa, nakon titulature cara i cezara, stavi broj milja. Svi poznati panonski miljokazi podignuti za vrijeme

Maksiminove vladavine slijede taj obrazac. Znači li to da je miljokaz izvorno isklesan nešto prije nego što je Julije Ver Maksim proglašen cezarom, pa su odgovorne osobe odlučile dodati tu novu informaciju kada je stigla do njih? Provjeravajući izvore i dostupne podatke o Maksiminu i njegovom nasljedniku, primjećuje se još neobičnosti u natpisu. Budući da tribunska vlast nije numerirana, možemo pretpostaviti da je miljokaz morao biti postavljen između ožujka (tj. nakon što je Maksimin preuzeo prijestolje) i 9. prosinca 235. godine. Međutim, kada se pogledaju drugi Maksiminovi miljokazi u Panoniji, čini se da se godine obnašanja tribunske vlasti nisu redovito zbrajale, pa čak ni u slučajevima kada je sasvim očito da to nije mogla biti prva godina kada je Maksimin preuzeo tribunsku vlast. Vjerojatno je likvidirao Aleksandra Severa krajem veljače 235. godine, a nekoliko tjedana kasnije njegovu vlast priznao je i rimski senat. Otprilike tada je već mogao postati i imenovani konzul, pa bi spominjanje njegovog konzulata na natpisu možda i moglo odgovarati kronologiji za 235. godinu. Znamo i da je vrhovni svećenik postao 25. ožujka 235., a to bi trebao biti *terminus ante quem non* za trenutak kada se počelo klesati ovaj miljokaz. Međutim, natpis spominje da je bio i prokonzul. To implicira da je on već prethodno bio konzul, no zapravo je konzulsku dužnost obnašao samo jednom, i to 236. godine. Osim ako se ovaj podatak ne odnosi na godinu kada je bio imenovani konzul (*consul designatus*, naziv za konzula koji je određen za preuzimanje te funkcije u narednoj godini) onda izgleda da se natpis referira na njegovu dužnost konzula ordinarija 236. godine. Prema tome, natpis u kojem se spominje da je bio konzul i prokonzul ne bi smio biti datiran prije siječnja 237. godine. Ipak, čini se da je Maksimin na miljokazima nerijetko bio označavan kao prokonzul i onda kada to formalno nije mogao biti.

Postoje uostalom i natpisi koji su jasno datirani njegovom drugom tribunskom vlašću (10. prosinca 235. – 9. prosinca 236.) i njegovom trećom imperatorskom aklamacijom (jesen 236. godine), gdje se također spominju njegov konzulat i prokonzulat. Dakle, spomen prokonzulata ne isključuje 236. godinu. Titulatura njegova sina također ne odgovara 235. godini. Naime, Gaj Julije Ver Maksim proglašen je cezarom između 7. siječnja i svibnja 236. godine. U vrijeme kad je Maksim postao cezar, Maksimin je već trebao obnašati svoju drugu tribunsku vlast ali, kao što je već istaknuto, čini se da su Maksiminove tribunske ovlasti vrlo eratično bilježene na panonskim miljokazima, a isti je šlamperaj očito prisutan i s navođenjem konzulata i prokonzulata. Ipak, sa sigurnošću možemo zaključiti da miljokaz nije mogao biti podignut 235. godine, već je 236. godina najraniji mogući datum. Može se pomisliti da je naredba za postavljanje miljokaza stigla 235. godine, ali je to odgođeno kako bi se dodala titulatura mladog cezara početkom 236. godine, komplicirajući zadatak klesara koji je već počeo klesati podatak o udaljenosti do Siscije na kraju natpisa. Ipak, sasvim je moguće da miljokaz nije naručen 235. godine, već da su neobičnosti u natpisu, tj. neusklađenost podataka i činjenica da se skraćena *a S(iscia) m(ilia) p(assuum)* bez navedene udaljenosti našla u sredini natpisa samo posljedica nespretnosti klesara.

57. ZAVJETNI NATPIS BOGU SOMNU

Banoštor (Srbija), 94 x 45 x 74 cm, vapnenac, 3. st., KS-966

SOMNO
CARMINIUS
PRAEF(ECTUS)SOMNU (BOGU SNA)
KARMINIJE, PREFEKT

Somno (*Somnus*) je rimski ekvivalent grčkog boga sna (*Hypnos*). Dedikant, izvjesni Karminije, nije naveo svoju punu nomenklaturu već, čini se, samo svoj gentilicij. Zanimljivo je i da spominje svoj čin prefekta, no ne precizira kojoj je jedinici zapovijedao. Na prostoru sela Banoštora nalazio se auxilijarni vojni logor, koji se izvorno zvao *Malata*, da bi krajem 3. stoljeća bio preimenovan u *Bononia*. Utvrđenje je vjerojatno izgrađeno tijekom flavijevskog razdoblja, a prva mu je posada mogla biti *cohors I Campanorum* koja tamo nije ostala više od nekoliko desetljeća. Slijedeća posada čiji je garnizon bio u Malati zasigurno je bila *ala I Flavia Augusta Brittanica milliaria civium Romanorum bis torquata ob virtutem*, koja se tamo zadržala od Trajanova vremena sve do sredine 3. stoljeća, ako ne i nešto duže. U tetrarhijskom periodu je tamo smješten dio 5. legije Jovije (*legio V Iovia*), a tijekom 4. stoljeća je tamo bilo i zapovjedništvo jedinice Dalmatinskih konjanika, točnije *praefectus equites Dalmatae*. Ujedno je u kasnoj antici Bononija bila i pristanište riječne flote. Natpis, rustično izveden i bez previše podataka, teško je datirati, no vjerojatno nije raniji od 3. stoljeća. Utoliko nije isključeno da je Karminije zapovijedao spomenutom 1. britanskom alom. Dovedi Karminija u vezu s Dalmatinskim konjanicima koji se spominju kao posada Bononije u registru zvanom *Notitia Dignitatum*, se čini manje vjerojatnim, iako nije sasvim isključeno da natpis potječe iz 4. stoljeća. *Notitia* se, naime, kao dokument datira u kasno 4. i rano 5. stoljeće, te je upitno bi li vojni časnik u tom trenutku isticao svoju pogansku vjeru.

58. NADGROBNI SPOMENIK PUBLIJA ELIJA ELIJANA

Darugar, 152 x 87 x 72 cm, vapnenac, sredina 2. st., KS-953

D(IS) M(ANIBUS)
P(VBLIO) AEL(IO) P(VBLI) FIL(IO)
AELIANO SCR(I)
BAE DEC(VRIONI) IIIIVIR(O)
M(VNICIPII) IASORVM
AN(NORVM) XLV AEL(IVS)
LAELIANVS
PATRI PISSIMO
F(ACIENDVM) C(VRAVIT)BOGOVIMA MANIMA
PUBLIJU ELIJU ELIJANU, SINU PUBLIJA,
PISARU, DEKURIONU, KVATORVIRU OPĆINE JASA, GODINA 45,
ELIJE LELIJAN SE POBRINUO DA SE SMJERNOM OCU PODIGNE (SPOMENIK)

Spomenik je u obliku nadgrobnog žrtvenika (*ara sepulcralis*), s dva postranična figuralna prikaza i natpisnim poljem na prednjoj strani. Ljudski likovi su dosta nespretno izvedeni, no nema sumnje da je riječ o muškarcima. Obojica stoje na reljefno izvedenom postolju, s nogama i glavom prikazanima u profilu, dok im je tijelo prikazano *en face*. Desni lik je zasigurno bradat, dok se za lijevog to ne može sa sigurnošću reći. Jednako su odjeveni, u tuniku s ogrtačem (*sagum*) prebačenim preko desnog ramena. Obojica nose kape koje podsjećaju na frigijske, te drže štap (*pedum*) u desnoj ruci. Sami likovi nisu sa sigurnošću identificirani, a ovisno o autorima, nagađa se da je riječ o vojnicima, genijima ili pak prikazima boga Atisa. Zanimljiva je kombinacija orijentalnih (frigijska kapa, *pedum*) i barbarskih motiva (duga brada, poza koja podsjeća na prikaze Dačana), te općenito izgled koji ne podsjeća na likove uobičajene u funerarnoj ikonografiji. Pokojnik, Publije Elije Elijan, bio je viđeniji član svoje zajednice: natpis jasno ističe da je bio općinski pisar, odnosno tajnik zadužen za općinske spise, član gradskog vijeća, to jest dekurion, kao i nositelj izvršne vlasti u općini, kvatorvir (*quattuorvir*). *Municipium lasorum*, općina Jasa, osnovana je na teritoriju plemena Jasa (*civitas lasorum*), po svemu sudeći tijekom Hadrijanove vladavine. Kako su magistrati tih municipija stjecali rimsko građansko pravo nakon obavljanja dužnosti, vrlo je vjerojatno da je Publije Elije Elijan, pripadnik lokalne elite, rimski građanin postao upravo tijekom Hadrijanove vladavine, preuzevši carev gentilicij *Aelius*. Stoga se spomenik i datira oko sredine 2. stoljeća, odnosno okvirno između 130. i 170. godine.

59. BAZA ZA KIP CARA GORDIJANA III

Prozor kod Otočca, 191 x 89 x 87 cm, vapnenac, 238.–244. g., KS-745

[IM]P(ERATORI) CAES(ARI) M(ARCO) ANTO
[NIO] GORDIANO
[PIO] FELICI AUG(USTO)
D(ECRETO)

IMPERATORU CEZARU MARKU ANTONIJU GORDIJANU, POBOŽNOM, SRETNOM I UZVIŠENOM ODLUKOM (GRADSKOG VIJEĆA)

Iako natpis nije savršeno očuvan, dovoljno je čitljiv za prepoznavanje namjene ovog većeg, gotovo dva metra visokog spomenika. Čak i bez natpisa, mogli bismo pretpostaviti da je riječ o bazi za neki kip, vjerojatno natprirodne veličine i od bronce, s obzirom na dva utora za stopala na gornjoj plohi. Kip je očito stajao u kontrapostu, u iskoraku s de-

snom nogom naprijed, a lijevom iza, s kojom se nije oslanjao punim stopalom, sudeći po veličinama utora. Baza je otkrivena 1901. godine, podno brda Vital u selu Prozor kod Otočca gdje se nekoć nalazio rimski municipij Arupij (*Arupium*). Identitet osobe čiji je kip bio postavljen na bazi otkriva nam natpis. Gradski vijećnici Arupija odlučili su podići spomenik tadašnjem rimskom vladaru, caru kojeg je povijest zapamtila kao Gordijana III. Stoga je spomenik morao biti podignut tijekom njegove ne pretjerano duge vladavine, u nekom trenutku između ožujka 238. te veljače 244. godine.

60. ŽRTVENIK POSVEĆEN JUPITERU NUNDINARIJU

Devoj na Kupi, 106 x 61 x 54 cm, vapnenac, 238. g., KS-978

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
NUNDINARIO
PRO SALUTE
IMP(ERATORIS) GORDIANI AUG(USTI)
G(AIUS) D(---) Q(UIRINA) VICTORINUS
DEC(URIO) COL(ONIAE) SISC(IAE) IIVIRA(LIS)
EQ(UES) ROM(ANUS) SAC(ERDOS) P(ROVINCIAE) P(ANNONIAE) SUP(ERIORIS)
ET G(AIUS) D(---) VICTORINIANUS
FIL(IUS), DEC(URIO) COL(ONIAE) SISC(IAE) EQ(UES) ROM(ANUS)
ET L[UC]ILIA LUCILLA
CONIUX SACERDOT(ALIS)
PIO ET PROCULO CO(N)S(ULIBUS)

JUPITERU NAJBOLJEM (I) NAJVEĆEM, ZAŠTITNIKU TRŽNICE,
ZA ZDRAVLJE IMPERATORA GORDIJANA UZVIŠENOG,
GAJ D(?) VIKTORIN, IZ PLEMENA KVIRINA,
DEKURION KOLONIJE SISIJE, DUUMVIR, RIMSKI VITEZ,
SVEĆENIK PROVINCIJE GORNJE PANONIJE I
SIN GAJ D(?) VIKTORINIJAN, DEKURION KOLONIJE SISIJE, RIMSKI VITEZ
I LUCILIJA LUCILA, SVEĆENIČKA SUPRUGA
ZA KONZULA PIJA I PROKULA

Ovaj su žrtvenik, otkriven na prostoru siscijanske općine, no ipak dosta daleko od samog grada Siscije, u čast Jupitera Nundinarija i za zdravlje cara Gordijana III dali podići pripadnici jedne ugledne siscijanske obitelji. Svoj su gentilicij otac i sin, Viktorin i Viktorinijan, tek naznačili kraticom D, jer je valjda bio opće poznat u tom kraju, ili je pak bilo riječ o nekom iznimno raširenom gentiliciju kao primjerice Domicije (*Domitius*), no o njihovom punom imenu možemo tek nagađati. Jupiter Nundinarij bio je zaštitnik sajmovi i tržnica (*nundinae*), pa nije isključeno da je neko takvo mjesto bilo u blizini nalazišta. Gaj D(?) Viktorin bio je gradski magistrat (*duumvir*) i pripadnik gradskog vijeća Siscije (dekurion) te obnašatelj prestižne svećeničke dužnosti carskog kulturne cijele provincije. Nimalo začuđujuće za čovjeka s takvim životopisom, bio

je sa sinom i pripadnik viteškog staleža, najvišeg društvenog staleža nakon senatorskog u rimskoj državi. Sin, Gaj D(?) Viktorinijan je također bio član gradskog vijeća, te ga je vjerojatno čekala karijera po uzoru na oca. Deditantima se pridružila i Viktorinova supruga, a kako je natpis datiran u godini kada su konzuli bili Pijo i Prokul, znamo da je žrtvenik podignut 238. godine.

61. SARKOFAG TITA FLAVIJA MARCELA

Prozor kod Otočca, 228 x 65 x 77 cm, vapnenac, 2. st., KS-760

D(IS) M(ANIBUS)
T(ITUS) F(LAVIUS) MARCELLUS
SEPLASIARIUS AN(NORUM) LXX
S(IBI) V(IVUS) F(ECIT)

BOGOVIMA MANIMA

TIT FLAVIJE MARCEL, TRGOVAC POMADAMA I LJEKOVITIM BILJEM,
GODINA SEDAMDESET, SEBI ZA ŽIVOTA NAPRAVI (SARKOFAG)

Ovaj je sarkofag pronađen krajem 19. stoljeća kod Otočca, te potom prenesen u zagrebački Narodni muzej. Natpisno polje na prednjoj strani je oblikovano kao *tabula ansata*, a natpis nam govori da je u sarkofagu sahranjen izvjesni Tit Flavije Marcel, trgovac mirisnim mastima i ljekovitim biljem (*seplasiarius*), sedamdesetogodišnjak koji je svoj sarkofag naručio još za života. Anse su ukrašene rozetama, a sa svake strane se nalaze reljefni prikazi delfina. Ovako ukrašeni sarkofazi tipološki vuku porijeklo iz Male Azije, te su vrlo uobičajeni u Dalmaciji, gdje su mahom izrađivani u salonitanskim radionicama, odakle su majstori koji su napravili ovaj sarkofag nesumnjivo crpili inspiraciju. S obzirom na domaći kamen, može se zaključiti da je riječ o uratku neke lokalne, odnosno arupijske radionice. K. Patsch je pretpostavljao da pokojnik nije bio domaći čovjek, no iz imena je teško išta zaključiti osim da je Tit Flavije Marcel nesumnjivo bio rimski građanin, a s obzirom na mjesto ukopa, očito je živio u Arupiju. Isti je autor datirao sarkofag vrlo rano, u prva desetljeća 2. stoljeća, vjerujući da je Marcel osobno dobio građansko pravo za trajanja flavijevske dinastije, no možda je vjerojatnije da je građansko pravo ipak stekao neki njegov predak, otac, ako ne i djed, uzimajući u obzir uvriježeni kronološki okvir izrade ovakvih sarkofaga. Stoga bi se datacija mogla pomaknuti na drugu polovinu 2. stoljeća.

62. SARKOFAG

Sisak, 225 x 89 x 104 cm (sanduk), 232 x 37 x 116 cm (poklopac), vapnenac, prva polovina 3. st., KS-969

Sudeći po arhivskim podacima, ovaj je sarkofag prenesen u Zagreb iz Siska 1926. godine, gdje je izgleda pronađen na prostoru sjeverne nekropole. Mada mu je površina oštećena, cjelovito je sačuvan, s poklopcem, no zasigurno nije riječ o vrhunskom klesarskom radu. Čak je i upitno odgovara li poklopac uistinu uz ovaj sanduk. Stražnja strana je neobrađena, dok prednju stranu ispunjava okvir natpisnog polja s lateralnim nišama s volutnim završetcima, u kojima se nalaze nespreno isklesani prikazi erota, odnosno genija koji simboliziraju jesen. Natpis nikad nije uklesan, te je moguće da je izvorno bio izveden bojom.

63. SARKOFAG SEVERILE

Sisak, 277 x 120 x 146 cm (sanduk), 239 x 55 x 145 cm (poklopac), vapnenac, prva polovina 4. st., KS-351

HUIC ARCAE INEST SEVE
RILLA FAMULA XPI(Christi) QUAE
VIXIT CUM VIRO NOVEM
CONTINUIS ANNIS CUIUS
POST OBITUM MARCELLIANUS SE
DEM HANC VIDETUR CONLOCASSE MARI
TUS

U OVOJ JE ŠKRINJI SEVERILA

SLUŠKINJA KRISTOVA KOJA

JE S ČOVJEKOM ŽIVJELA DEVET NEPREKINUTIH GODINA

KOJOJ MUŽ MARCELIJAN POSLIJE SMRTI OVO POČIVALIŠTE ZA OGLED PODIŽE

Sarkofag je slučajan nalaz iz Siska, zabilježen još prije 1551. godine, kada prijepis natpisa u cijelosti donosi Wolfgang Lazius u svom djelu *Commentariorum reipublicae Romanae illius in exteris provinciis acquisitis Constitutae libri duodecim*. J. Brunšmid napominje kako se i sam Lazius koristio prijepisom Primusa Lachnera iz Celja (*Primus Lachner Celeiani*), no njegovo je djelo *Gruterii inscriptiones antiquae* objelodanjeno tek 1603. godine u Heidelbergu. Koliko se da iščitati iz Laziusovih napomena, Lazius i Lachner su po nalogu cara Ferdinanda (1503.–1564. g.) sakupljali prijepise svetih starina, pa je vjerojatno da su i usko surađivali.

Zabilježeno je da se sarkofag nalazio na zemljištu rimokatoličkog župnika, zemljištu koje je kasnije postalo vlasništvom Andrije Colussija, a postoji i zapis iz 1825. godine da ga je Terezija pl. Artner vidjela „na jednom brežuljku, na kojem je bio kukuruz posaden.” Spomenuti brežuljak mogao bi biti onaj koji se nalazio 30-tak metara jugoistočno od crkve Sv. Križa, izvan zidina rimskog grada (*extra muros*), a taj je prostor i lokacija istočne siscijanske nekropole na kojoj su otkriveni ranokršćanski grobovi.

Sarkofag od vapnenca bio je čitav, samo je imao rupu na poklopcu kroz koju su se mogle vidjeti kosti i zemlja unutar sanduka. Sarkofag je dao prenijeti župnik Josip Volović te je smješten pred župnom crkvom u Sisku, a tom je

prilikom vjerojatno i polomljen. 1871. godine stiže u tadašnji Narodni muzej u Zagrebu, kao dar Prvostolnog kaptola zagrebačkog. Sanduk i poklopac su cjeloviti, no površina kamena je istrošena i sa znatnim oštećenjima, od kojih su neka naknadno zapunjena cementom. Poklopac je oblika dvoslivnog krova s četiri reda žlijebnjaka, ravno odrezanog vrha, s velikim akroterijima u obliku četvrtine kruga na uglovima poklopca. Na prednjoj strani sanduka nalazi se jednostavno uokvireno natpisno polje s malim trapezoidnim uškama sa strana (*tabula ansata*), u kojima je uklesan Kristov monogram. Ostatak sanduka ispunjen je vegetabilnim motivima: sa strane su posude iz kojih se izvijaju vitice vinove loze s grozdovima i žitnim klasjem, a ispod i iznad natpisnog polja također se nalaze vitice s grozdovima, među kojima su ptice i pas koji proganja zeca. Kao što proizlazi iz samog izgleda sarkofaga i natpisa, ovo je jedini siguran kršćanski sarkofag iz Siscije, a ujedno i kronološki najstariji.

Ožalošćeni suprug Marcelijan, priskrbio je ovo počivalište svojoj supruzi Severili, s kojom je živio devet godina. I Marcelijan i Severila česta su imena u sjevernim provincijama i uobičajena kasnoantička imena, što također ide u prilog datiranju sarkofaga neposredno nakon 313. godine (Milanski edikt), budući da sarkofag združuje bukoličke motive, svojstvene 3. stoljeću, sa slabozamjetnim kristogramima, odnosno diskretnim isticanjem kršćanskog svjetonazora.

64. STELA TITA FLAVIJA ATEBODA

Odra kod Zagreba, 187 x 85,5 x 16,5 cm, mramor, rano 2. st., KS-930

T(ITO) FL(AVIO) ATERIGIS
 FIL(IO) ATEBODUO
 AN(NORUM) LXXV VE[TE]R(ANO)
 EMERITO COH(ORTIS) I[I] VA[R](CIANORUM)
 EQ(UITATAE) CORNUCLARIO (!)
 PRAE(FECTI) ET CRISPINAE
 CONIUG(I) AN(NORUM) LV
 ET FL(AVIO) AUGURINO NEP(OTI)
 AN(NORUM) V
 H(ERES) F(ACIENDUM) C(URAVIT)

TITU FLAVIJU ATEBODU, SINU ATERIKSOVOM,
 GODINA 75, VETERANU EMERITU DRUGE KONJIČKE KOHORTE VARIJANA,
 KORNIKULARIJU PREFEKTA I KRISPINI, SUPRUZI, GODINA 55,
 I FLAVIJU AUGURINU, UNUKU, GODINA 5,
 NASLJEDNIK SE POBRINUO DA SE NAPRAVI (SPOMENIK)

Stela je na vrhu ukrašena takozvanim lavljim zabatom sa središnjim motivom Meduze između dviju ptica grabljivica. Arhitrav između zabata i natpisnog polja ukrašen je vegetabilnim frizom, a natpisno je polje uokvireno ljuskastim stupovima s korintskim kapitelima i atičkim bazama. Ispod natpisnog polja su tri niše u obliku edikule. Središnja je na vrhu ukrašena savijenim lukom s rozetama na krajevima. Bočne niše sadržavaju krilate erote s bakljama u rukama. Središnja niša prikazuje pokojnika kao konjanika u punoj bojnoj opremi. Pokojnik, Tit Flavije Atebod, bio je veteran Druge konjaničke kohorte Varcijana, u kojoj je dobio čin kornikularija, odnosno dočasnika zaduženog za administrativne poslove u uredu zapovjednika kohorte, odnosno prefekta. Za obavljanje takve dužnosti nedvojbeno je morao biti

fluentni govornik latinskog i pismen. Nadgrobni je spomenik bio podignut i za njegovu suprugu Krispinu, te njihovog unuka, malog Flavija Augurina. Atebod je svoje građansko pravo stekao služeći tijekom vladavine flavijevske dinastije, te je umirovljen u nekom trenutku između 69. i 96. godine. Natpis ujedno navodi da je bio i emerit (*emeritus*), što znači da je u vojsci ostao i duže od redovnog roka od 25 godina za pripadnike auksilijarnih jedinica. S obzirom da je doživio 75 godina, očito je barem par desetljeća uživao u mirovini. Kako je bio dosta stariji od svoje supruge, možemo pretpostaviti da ju je oženio nakon što se iz Donje Germanije vratio u rodni kraj, kao materijalno situiran veteran. Andautonija je naime bila općina gdje su obitavali Varcijani, lokalni keltski narod iz čijih su redova novačeni pripadnici Druge konjaničke kohorte. Sudeći po stilskim karakteristikama stele, te podacima iz natpisa, ovaj se nadgrobni spomenik može dosta precizno datirati. Druga konjanička kohorta Varcijana je vjerojatno unovačena tijekom građanskog rata 69. godine (ili barem ne puno ranije), pa je više nego vjerojatno da je Atebod bio među prvim regrutima te jedinice. Očito je služio koju godinu duže od predviđenog roka, no isto tako je sigurno da je umirovljen prije 96. godine, pa možemo pretpostaviti da je imao kojih 26-27 godina službe i da se umirovio neposredno prije Domicijanove smrti. Ako je u mirovinu otišao u kasnim četrdesetima ili ranim pedesetima, čini se da nije mogao preminuti puno prije kraja Trajanove vladavine, ili je pak umro u prvim godinama Hadrijanove vladavine. Izoštanak formule *D(is) M(anibus)* na početku epitafa također ukazuje na rano 2. stoljeće, pa datum njegove smrti vjerojatno možemo okvirno smjestiti između 115. i 125. godine.

65. STELA VALENTA I MELANIJE

Donji Čehi, 186 x 81 x 22 cm, vapnenac, sredina 2. st., KS-929

D(IS) M(ANIBUS)
VALENS ET
MELANIA
CAESERNI AVITI
SERVI SIBI ET
VALENTINAE AN(NORUM) XX
ET DONICO AN(NORUM) II
FILIIS RARISSIMI[S]

BOGOVIMA MANIMA
VALENT I MELANIJA
ROBOVI CEZERNIJA AVITA
(PODIGOŠE SPOMENIK) SEBI I
VALENTINI, 20 GODINA,
TE DONIKU, 2 GODINE,
DJECI KAKVE JE MALO

Nesretni roditelji, Valent i Melanija, podigli su sebi za života nadgrobni spomenik, no svoju su djecu, kćerku Valentinu i sina Donika, nadživjeli. Cijela je obitelj zajedno prikazana na steli, i to vrlo ekspresivnim reljefnim portretima, a zanimljivo je da im izgled nimalo ne odaje robovski, odnosno niži društveni status. Otac je odjeven u nabranu tuniku širokih rukava i ogrtač (*sagum*) prikopčan pločastom fibulom na desnom ramenu, poput nekog vojnika ili dužnosnika tog vremena, a frizura i brada mu neodoljivo podsjećaju na cara koji je vjerojatno vladao u trenutku kad su naručili spomenik, Antonina Pija. Teško je sa sigurnošću razlučiti koja je od žena majka, a koja kćerka (žena u sredini izgleda ima naglašene vratne bore, pa bi to mogla biti supruga Melanija), no i jedna i druga nose tipičnu žensku panonsku nošnju, odnosno nabranu tuniku romboidnog vratnog izreza preko koje je prebačen kruti ogrtač uskih rukava i dubokog V-izreza koji se prikapčao kopčama na

prsima, te karakteristično troslojno pokrivalo za glavu. Objе nose torkvese, a lijeva žena, valjda kći Valentina, na vidljivoj ruci nosi i narukvicu, te koljenastu ukrasnu fibulu na ramenu. Ispod kapa im se naziru frizure, a žena u sredini ima kovrče kakve su nosile carica Faustina Starija i princeza, te buduća carica, Faustina mlađa. Maleni Donik, kojeg rukom izgleda drži sestra, nosi nabranu tuniku ovalnog izreza.

Stela je vrlo kvalitetno izrađena, sa zabatom sa središnjim prikazom Meduze i lavovima s ovnovima u šapama na bočnim stranama, uobičajenima samo na raskošnijim panonskim stelama, te nema dvojbe da Valent nije štedio prilikom naručivanja spomenika. Spomenuti detalji na portretima kao i natprosječna kvaliteta izrade svakako ukazuju na Valentovu samosvijest i očitu želju da prikaže sebe i svoju obitelj u daleko boljem svjetlu nego što bi im to dopuštao njihov društveni položaj. Ponos mu je nesumnjivo proizlazio iz činjenice da nije bio tek običan rob i sluga. Njegova se dužnost da naslutiti iz spomena imena njegova gospodara, kao i po biču koji drži u desnoj ruci. Cezerniji su bili bogata veleposjednička obitelj iz Akvileje s razgranatim poslovima od sjeverne Italije do Norika i Panonije. Cezernije Avit se možda može identificirati s Lucijem Cezernijem Avitom, poznatom iz jednog drugog natpisa datiranog u 2. stoljeće, koji je kao oslobođenik izgleda vodio poslove te obitelji u Noriku. Valent je mogao biti poslovođa zadužen za vođenje neke unosne djelatnosti, a bič bi mu mogao simbolizirati trgovačka putovanja, no možda je bio i upravitelj nekog imanja, odnosno veleposjeda u vlasništvu Cezernija na teritoriju andautonijske općine. U svakom slučaju je raspolagao značajnim prihodima koji su njemu i obitelji omogućavali natprosječan životni standard, i to ne samo iz robovske perspektive.

66. SARKOFAG

Veliki Bastaji kraj Daruvara, 232 x 128 x 78 cm, mramor, kraj 3.–rano 4. st., KS-932

Ovaj je veliki sarkofag s ornamentiranom bazom po svemu sudeći pronađen 1842. godine, kada je u Velikim Bastajima otkopana podzemna grobnica urešena freskama i mozaicima. Tim je amaterskim istraživanjem uništen veći

dio nalaza, kao i sama grobnica, pa su danas sačuvani samo jedan od dva tada otkrivena sarkofaga (danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, gdje se, čini se, čuva i jedan fragment poklopca tog istog sarkofaga), nešto smrvljenih fragmenata freski i kockica mozaika, te jedna ploča s natpisom, danas uzidana u predvorju dvorca Janković u Daruvaru. Na prednjoj strani, s lijeve i desne strane praznog natpisnog polja – tragovi teksta nisu sačuvani, jer je natpis, vjerojatno, bio dopisan bojom – reljefno su oblikovani likovi žene i muškarca, dok su bočne strane ornamentirane stiliziranim prikazom vinove loze (na lijevoj strani) i prikazom dvije pantere s kantarosom punim plodova voća te drugim biljnim motivima na desnoj strani.

67. NADGROBNA STELA TITA TULIJA

okolica Siska, 130 x 73,5 x 20,5 cm, vapnenac, prva polovina 1. st., KS-968

T(ITUS) TULLIUS T(ITI) F(ILIIUS)
PUP(INIA) TERG(ESTE)
TERTIUS AN(NORUM) LV
H(IC) S(ITUS) E(ST)

TIT TULIJE TERCIJE, TITOV SIN, IZ PLEMENA PUPINIJA, IZ TERGESTA
55 GODINA, OVDJE LEŽI

Stela je pronađena u prosincu 1934. godine u Sisku, prilikom gradnje nasipa na položaju Štakori na desnoj obali Save, oko 20 m udaljena od rijeke. Pronađena je par kilometara sjeveroistočno od Siska, ne predaleko od sjeverne nekropole antičke Siscije. Neposredno nakon pronalaska, dopremljena je u Narodni muzej u Zagrebu. Stela je poprilično oštećena i necjelovita te djelomično restaurirana. Nedostaju vrh i desni rub visoko profiliranog zabata i donji dio natpisnog polja, koje ima dijagonalnu pukotinu duž gotovo cijele širine. Stela se sastoji od profiliranog zabata u središtu kojeg je rozeta od dvanaest latica izvedena u visokom reljefu i neukvirenog natpisnog polja.

I reljef i natpis isklesani su vješto i precizno. Pokojnik, Tit Tulije Tercije, rodom iz Tergesta i upisan u glasački okrug *Pupinia*, vjerojatno je bio u srodstvu s Tulijima Krispinima (*Tullii Crispini*), često posvjedočenima upravo u Tergestu (Trst) i u Istri, gdje su imali imanja. Njihovi su žigovi zabilježeni na amforama u kojima su izvozili maslinovo ulje na područje sjeverne Italije i u podunavske provincije. Tit Tulije Tercije se, po svemu sudeći, u Sisciji nastanio zbog posla, pa možemo pretpostaviti da je bio trgovac ili obrtnik, i to vjerojatno relativno imućan jer mu stela potječe iz kamenoloma u Aurisini, nedaleko njegovog rodnog grada. Činjenica da je mogao platiti dopremanje stele sve do Siscije nam govori kako o njegovoj imovinskoj moći tako i o manjku kvalitetnih klesara u Sisciji tijekom prve polovine 1. stoljeća, kada se spomenik datira. Činjenica da je polomljena stela pronađena na obali rijeke, navela je J. Klemenca na zaključak da se oštećenje dogodilo prilikom iskrcanja s broda te da spomenik nije dospio na svoje odredište, no blizina sjeverne nekropole ostavlja mogućnost da je ipak postavljena na predviđeno grobno mjesto, te da je naknadno oštećena.

68. NADGROBNA STELA LUCIJA EGNATULEJA FLORENTINA

Zagreb, 158 x 86 x 28 cm, vapnenac, 2. st., KS-358

D(IS) M(ANIBUS)
L(UCIO) EGNATULEIO
L(UCI) F(ILIO) FLORENTINO
[A]N(NORUM) XXX PATER
[F(ACIENDUM)] C(URAVIT) H(IC) S(ITI) S(UNT)

BOGOVIMA MANIMA

LUCIJU EGNATULEJU FLORENTINU,
LUCIJEVOM SINU (STAROM) 30 GODINA,
OTAC SE POBRINUO NAPRAVITI (SPOMENIK),
ONI LEŽE OVDJE

Stela je do 1873. godine bila uzidana u gospodarskoj zgradi Zagrebačke nadbiskupije na Ribnjaku, a Narodnom muzeju u Zagrebu poklanja je Prvostolni kaptol zagrebački. Stela je necjelovita, no sačuvani su gotovo čitav zabat, portretna niša i veći dio natpisnog polja. Gornji dio zabata je odlomljen, čitava površina je izlizana i oštećena, a na lijevoj strani je otučen ugao i veći komad arhitava i kapitela, te lice pokojnikova portreta u niši. U središtu profiliranog lavljeg zabata (o čemu svjedoči ovnujska glava na krajnjoj desnoj strani iznad zabatnog kuta), nalazi se reljefna glava Meduze, s raskuštranom dugom kosom i sa dvije, u čvor svezane, zmije pod vratom, između dvaju listova akanta. Ispod zabata je friz s motivom antemija (*anthemion*) – oblikovanog združivanjem lotosa i akantezirane palmete, zatim pravokutna portretna niša i natpisno polje međusobno razdvojeni širokom ukrasnom trakom s motivom rozeta u viticama te omeđeni stupovima s korintskim kapitelima i

deblima ukrašenim izduljenim, ovalnim listovima povezanim vrpcom. Pokojnik, Lucije Egnatulej Florentin, prikazan je u togi do visine poprsja, na pozadini od školjke širokih lepezastih rebara. Lice mu je široko i četvrtasto, s kratkom kovrčavom kosom i bradom. Nos mu je otučen, a zbog istrošenosti kamena, usne i oči se ne razaznaju. Obiteljsko ime Egnatulej (*Egnatuleius*) je osim na ovom spomeniku posvjedočeno jednom u sjevernoj Italiji i dvaput u Hispaniji, te u nekoliko navrata u Africi i ostatku Italije, pretežno u Rimu. Osobno ime Florentin (*Florentinus*) je, za razliku od rijetkog obiteljskog imena, bilo široko rasprostranjeno, pogotovo u Panoniji i provincijama s keltskim stanovništvom. Čini se da je grobno mjesto bilo namijenjeno i drugim članovima obitelji s obzirom na završnu formulu *hic siti sunt*. Stela se može datirati u prvu trećinu 2. stoljeća.

69. STELA CENTURIONA MARKA HERENIJA VALENSA

Vinkovci, 245 x 94 x 32 cm, vapnenac, oko 120. g., KS-369

D(IS) M(ANIBUS)
M(ARCO) HERENNIO
TROMENTINA VALENTI
SA[L]ONA EVOCATO
LEG(IONIS) XI CL(AUDIAE) (CENTURIONI) LEG(IONIS) EIUS(DEM)
(CENTURIONI) LEG(IONIS) I ADI(UTRICIS) (CENTURIONI) LEG(IONIS) II
ADI(UTRICIS) (CENTURIONI) LEG(IONIS) XV APOL(LINARIS) (CENTURIONI)
LEG(IONIS) ITERUM(M)
I ADI(UTRICIS) (CENTURIONI) LEG(IONIS) IV FL(AVIAE) COH(ORTIS) V
H[A]ST(ATO) POST(ERIORI) STIP(ENDORUM) LV
VIXIT ANNIS LXXV
M(ARCUS) HERENNIUS HELIUS
LIBERTUS ET HERES
PATRONO B(ENE) M(ERENTI) F(ACIENDUM) C(URAVIT)
H(OC) M(ONUMENTUM) H(EREDEM) N(ON) S(EQUITUR)

BOGOVIMA MANIMA

MARKU HERENIJU VALENSU IZ PLEMENA TROMENTINSKOG, SALONITANCU, EVOKATU JEDANAESTE LEGIJE KLAUDIJE, CENTURIONU ISTE LEGIJE, CENTURIONU PRVE LEGIJE POMOĆNICE, CENTURIONU DRUGE LEGIJE POMOĆNICE, CENTURIONU PETNAESTE LEGIJE APOLONOVE, PO DRUGI PUT CENTURIONU PRVE LEGIJE POMOĆNICE, CENTURIONU ČETVRTJE FLAVIJEVSKE LEGIJE, STRAŽNJEM HASTATU PETE KOHORTE, S 55 GODINA VOJNE SLUŽBE ŽIVIO JE SEDAMDESET I PET GODINA, MARKO HERENIJE HELIJE, OSLOBOĐENIK I NASLJEDNIK, SVOM ZASLUŽNOM GOSPODARU SE POBRINUO NAPRAVITI OVAJ SPOMENIK KOJI NE IDE NASLJEDNIKU

Nadgrobnna stela s reljefno oblikovanim poprsjem Marka Herenija Valensa, rodom iz Salone, koji je 55 godina proveo u vojnoj službi, i to kao pretorijanac te centurion u nekoliko legija, otkrivena je u Vinkovcima 1891. godine. Spomenik je dao načiniti Valensov oslobođenik i nasljednik Marko Herenije Heliije, a riječ je o dosta tipičnoj steli za panonski prostor, koja se može datirati u kraj 1. i prvu polovinu 2. stoljeća. Uokvirena niša s portretnim reljefom pokojnika zauzima gornju trećinu stele. Pokojnik je prikazan kao bradati čelavi starac, odjeven u tuniku dugih rukava i ogrtač. Desnom rukom s pečatnjakom na malom prstu drži balčak mača koji visi o remenu, a u lijevoj mu je ruci centurionski štap (*vitis*). S obje strane stoje dječaci koji gledaju u pokojnika i drže neke predmete koje zbog oštećenja površine nije lako prepoznati, mada se čini izglednim da desni dječak drži razmotani svitak. Polje s reljefom od natpisnog polja omeđenog pilastrima dijeli friz s lovačkom scenom. Sigurno je stela izvorno imala zabat koji danas nije sačuvan.

Marko Herenije Valens je imao impresivnu i iznimno dugu vojničku karijeru. Bio je evokat, odnosno vojnik koji se nakon odsluženog redovnog roka odlučio opet prijaviti u vojsku. S obzirom da je natpis iz carskog vremena, taj se naziv odnosi primarno na pretorijance. Pretorijanski su evokati upućivani na službu po legijama, gdje su nerijetko dobivali časničke činove. Nakon 16 godina provedenih kao pretorijanac, Herenije Valens je upućen u XI. legiju Klaudiju gdje je stekao čin centuriona. Po svemu sudeći, u XI. legiji bio kad je ta jedinica bila stacionirana u Gornjoj Germaniji. Iz nje je prekomandiran u I. legiju Pomoćnicu koja je iz Germanije oko 86. prebačena u Panoniju, kako bi sudjelovala u Domicijanovom Dačkom ratu. Čini se da je tijekom tog rata *legio I Adiutrix* uglavnom bila smještena u Sirmiju, da bi između 89. i najkasnije 97. bila prebačena u Brigecij. Valens je potom prekomandiran u jednu drugu legiju, odnosno II. legiju Pomoćnicu, koja je u Panoniju također došla oko 86., te je vjerojatno u prvom trenu također bila ulogorena u Sirmiju, no već je oko 89. bila stacionirana u Akvinku. Ni u njoj se nije skrasio, već je prešao u 15. legiju, koja je također vojevala u Podunavlju od Domicijanova do Trajanova vremena, da bi oko 115. godine otišla na istok. Moguće je da je u tom trenutku stari centurion shvatio da ipak nema snage za još jedan pohod u daleke krajeve (ili su to odlučili njegovi nadređeni), pa je prvo vraćen u svoju staru I. legiju Pomoćnicu, no kako je i ona uskoro iz Dakije poslana u rat s Partima, zadnju je prekomandu dobio u IV. Flavijevsku legiju, stacioniranu u Singidunu, gdje je mirovinu dočekao kao *hastatus posterior*, doslovno stražnji kopljonoša, dakle šesti centurion 5. kohorte te legije. To se nazivlje centurionskih činova vuklo iz republikanskih vremena kad je označavalo položaje centuriona u bojnom redu (ovo bi bio stražnji lijevi). S obzirom da je proveo 55 godina u vojsci, a umro u dobi od 75 godina, čini se da nije dugo uživao u zasluženju mirovini. U vojsku vjerojatno nije stupio s više od 20 godina, moguće je da je imao i tek 18 godina kad se iz rodne Salone uputio u Rim. Pretorijansku gardu je stoga mogao napustiti između svoje 34. i 36. godine. Ukoliko pretpostavimo da je umirovljen tijekom ili kratko nakon Trajanovog Partskog rata (između 115. i 117. godine), čini se da je u vojsku mogao stu-

piti tijekom Neronove vladavine, valjda u nekom trenutku između 60. i 65. godine. U Gornju je Germaniju prebačen možda već pred kraj Vespazijanove vladavine ili tijekom kratkog Titovog carevanja. Najkasnije je u XI. legiji mogao postati centurion u počecima Domicijanove vladavine, a vjerojatno je u I. legiju Pomoćnicu prekomandiran neposredno prije nego što je ta legija napustila Gornju Germaniju. Zadnjih tridesetak godina karijere proveo je u Podunavlju, u Panoniji, Dakiji i Gornjoj Meziji, pa ne čudi da je mirovinu odlučio provesti u jednom panonskom gradu, iako možemo samo nagađati što ga je potaklo da starost odluči proživjeti u Cibalama, s obzirom da nije imao obitelj i da vjerojatno nije bio stacioniran u Cibalama (mada mu je grad vjerojatno mogao biti poznat iz vremena kad je službovao po južnoj Panoniji). Sahranio ga je njegov oslobođenik Helije. Iako su oslobođenici imali određene obaveze prema bivšim gospodarima, Helije se za pogreb i podizanje spomenika pobrinuo kao zakoniti nasljednik pokojnika, pa možemo pretpostaviti da ih je vezivalo i iskreno prijateljstvo.

70. NADGROBNA STELA LEGIONARA GAJA JULIJA VEREKUNDA

Osjiek, 221 x 89 x 35 cm, vapnenac, rano 2. st., KS-949

D(IS) M(ANIBUS)
C(AIO) IULIO C(AI) F(ILIO)
CL(AUDIA) VERECUND(O)
IU(V)A[V(O)] MIL(ITI) LEG(IONIS)
X GE[M(INAE)] P(IAE) FID(ELIS)
(CENTURIAE) PAET[II] STIP(ENDIORUM) XX
H(ERES) F(ACIENDUM) C(URAVIT)

BOGOVIMA MANIMA

GAJU JULIJU VEREKUNDU, GAJEVOM SINU, IZ PLEMENA KLAUDIJA,
RODOM IZ JUVAVA, VOJNIKU DESETE UDVOJENE LEGIJE, POBOŽNE I VJERNE,
IZ PAETOVE CENTURIJE, (KOJI JE ODSLUŽIO) DVADESET GODINA
NASLJEDNIK SE POBRINUO DA SE NAPRAVI (SPOMENIK)

Gaj Julije Verekund, porijeklom iz Norika, služio je u X. Udvojenoj legiji (*legio X Gemina*), a umro je očito pred sam kraj službe, s obzirom da je u vojsci proveo 20 godina. Po svemu sudeći, nije stekao nikakav čin, a epitaf mu samo spominje nadređenog časnika, izvjesnog centuriona Paeta, koji se možda spominje i na jednom žrtveniku Jupiteru iz Sirmija, po kojem možemo pretpostaviti da se centurion zvao Egnacije Paet. Po stilskim detaljima, kao i nekim podacima iz natpisa, možemo otprilike pretpostaviti kada je Verekund služio i umro. Jednostavna stela s uokvirenim natpisnim poljem, zabatom s reljefnim prikazom orla te hipokampima na zabatnim stranama se može okvirno datirati u zadnja desetljeća 1. i prvu polovinu 2. stoljeća. Pojava kratice *D(is) M(anibus)* govori u prilog datacije koje ne bi trebala biti ranija od Trajanove vladavine. S obzirom da je 10. legija dobila počasne nazive „pobož-

na”, „vjerna” i „domicijanska” nakon gušenja Saturninove pobune 89. godine, odnosno točnije *legio X Gemina Pia Fidelis Domitiana*, a da je epitet *Domitiana* izgubila nakon Domicijanove neslavne smrti 96. godine, znamo da natpis ne može biti raniji od tog datuma. Ostaje pitanje kako i kad je smrt zatekla Verekunda u Mursi. Njegova je legija vukla porijeklo od slavne Cezarove X. legije, a od Augustovog vremena, još od kantabrijskih ratova, bila je stacionirana u Hispaniji, do otprilike 62. ili 63. godine kada je prekomandirana u Panoniju. Tamo se nije dugo zadržala, jer je ubrzo vraćena u Hispaniju, a potom poslana u Germaniju kako bi gušila batavski ustanak 70. godine.

U Donjoj Germaniji je ostala do početka 2. stoljeća, kad je prebačena u Panoniju, gdje izgleda da joj je prvi garnizon bio u Akvinku (Budimpešta). Moguće je da je sudjelovala u oba Trajanova dačka rata (u drugom ratu gotovo sigurno), a stalni garnizon joj je iz Akvinka u Karnunt prebačen možda već oko 107., no vjerojatnije ipak oko 117. ili 118. godine. Otprilike negdje u tom razdoblju možemo smjestiti i Verekundovu smrt. Pretpostavlja se da je tokom dačkih ratova (101.–102., odnosno 105.–106. godine), u Mursi mogla biti privremena vojna baza, vjerojatno za potrebe logistike, što bi objasnilo nazočnost aktivnog vojnika X. legije kojeg je smrt možda tamo zatekla na putu prema bojištu ili pak u obavljanju poslova vezanih, primjerice, uz opskrbu, proizvodnju opeka i organizaciju vojnog transporta. Pogreb su mu organizirali drugovi, kao što je i bio običaj među vojnicima.

Spomenik je otkriven 1925. godine prilikom gradnje tvornice sapuna, čini se s pripadajućim paljevinskim grobom, no nema podataka o okolnostima nalaza niti je išta sačuvano osim stele koja je završila u zagrebačkom Arheološkom muzeju 1927. godine.

71. DJEČJI SARKOFAG S POKLOPCEM

Sisak (?), 134 cm x 27 x 67 cm (poklopac), 128 x 51 x 65 cm (sanduk), vapnenac, 3. st., KS-477

Sarkofag je slučajan nalaz, zabilježen prije 1908. godine, porijeklom vjerojatno iz Siska. Postoji arhivski podatak koji navodi da će sa sarkofagom Severile, u ondašnji Narodni muzej biti poslan i jedan manji sarkofag nađen u župnom dvorištu, a s obzirom na opisane dimenzije, moglo bi se raditi upravo o ovom sarkofagu, jedinom dječjem sarkofagu u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

Donji bridovi sanduka na mnogim su mjestima jače okrhnuti. Poklopac je sastavljen od dva komada, na stražnjem je dijelu onomad odlomljen velik komad s jednim akroterijem, moguće s namjerom da ga se opljačka, tražeći u sarkofagu dragocjenosti. Odlomljeni je dio naknadno nadomješten cementom. Poklopac je oblika niskog dvoslivnog krova, razdvojen s pet redova duguljastih krovnih opeka, od kojih dvije bočne završavaju polukružnim akroterijima, a srednja akroterijima u obliku tri četvrtine kruga. Na prednjoj strani sanduka nalazi se uokvireno prazno natpisno polje – natpis nije bio uklesan, no možda je bio zapisan bojom. Na desnoj i lijevoj strani od natpisnog polja nalazi se po jedan veliki polumjesečasti ornament s trolisnom palmetom unutar pravokutnih ploha, izveden u plitkom reljefu. Sarkofag se može datirati u 3. stoljeće.

72. NADGROBNI SPOMENIK PONCIJEVE OBITELJI

Kerestinec, 153 x 68 x 22 cm, vapnenac, kasno 2. st.–3. st., KS-356

M(---) M(ANIBVS?)
PONTIVS
POS(V)IT SIB[I]
[E]T CO[NIV]G[I]
[E]T M(ARCO?) C[---]
A[---]

BOGOVIM MANIMA?
PONCIJE POSTAVI SEBI I SUPRUZI
TE MARKU...

Rustičan nadgrobni spomenik u obliku nepravilno otesane ploče pronađen je krajem 19. stoljeća u Kerestincu, na mjestu gdje se u arhivskim podacima spominje otkriće više rimskih grobova o kojima danas ne znamo ništa. Mada strukturalno spomenik prati uobičajene obrasce rimskih nadgrobničkih stela, izvedba je iznimno nespretna. Ispod zabata nalazi se plitko polje s figuralnim prikazima, odnosno tri traljavo prikazana ljudska lika. Lijevi, bolje očuvani lik neki autori opisuju kao muški, no možemo samo pretpostavljati da je riječ o Ponciju. U sredini je prikazana manja ljudska figura, čiji gornji dio tijela prelazi na zabat gdje mu je glava između dva slova M. Natpis također odaje nevještog klesara, a dobar dio natpisnog polja je otučen i oštećen, pa sa sigurnošću čitamo samo ime prvog pokojnika, Poncija, koji je spomenik podigao sebi i dvama članovima obitelji, supruzi (čiji se ime izgleda nije ni spominjalo u natpisu) te valjda potomku, možda sinu koji se mogao zvati Marko. Kratica od dva slova M u zabatu, inače nepoznata, je možda plod greške i neznanja klesara, jer se pretpostavlja da je tu trebalo stajati uobičajena formula *D(is) M(anibus)*, odnosno posveta bogovima Manima.

73. POKLOPAC SARKOFAGA

nepoznato nalazište, 197 x 97,5 x 30 cm, vapnenac, 3. st.–rano 4. st., KS-972

Ovaj je poklopac sarkofaga u obliku kućnog krova nekoć u muzejskom postavu bio izlagan uz sarkofag iz Bastaja, još dok je stalni postav bio u zgradi Akademije, no naknadno je utvrđeno da nije riječ o odgovarajućem poklopcu. Ne zna se kako je svojevremeno poklopac uopće doveden u vezu s bastajskim sarkofagom, pa u nedostatku podataka možemo samo nagađati da poklopac također potječe iz daruvarskog kraja. Izveden je u obliku kućnog krova s reljefno ornamentiranim rubovima na prednjoj i bočnim stranama, ukrašenima vegetabilnim motivima, odnosno grozdovima i viticama. Datirati se može u kasno 3. i prva desetljeća 4. st.

74. NADGROBNI SPOMENIK JULIJA SEKUNDA

Kompolje kod Otočca, 131 x 78 x 61 cm, vapnenac, druga polovina 2. st.–rano 3. st., KS-983

D(IS) M(ANIBUS)
AEL(IA) PROCULA
IUL(IO) SECUN
DO CONIUGI
PIENTISSIMO
LAURENTI LAVI
NATIUM QUI
VIXIT AN[N(OS)]
XXXXII

BOGOVIMA MANIMA

ELIJA PROKULA NAJSMJERNIJEM SUPRUGU JULIJU SEKUNDU,
SVEĆENIKU REDA LAURENATA LAVINATSKIH KOJI JE POŽIVIO 42 GODINE

Ovaj je nadgrobni spomenik otkriven na položaju Crkvini blizu Kompolja kod Otočca, mogućoj lokaciji mjesta Avendo, te je neko vrijeme stajao pred jednom kućom u obližnjem Brlogu, dok nije prenesen u Zagreb. Svom ga je suprugu Juliju Sekundu podigla Elija Prokula. Supružnici su, s obzirom na svoje

carske gentilicije, pripadali romaniziranom lokalnom stanovništvu koje je steklo rimsko građansko pravo – suprugova obitelj vrlo rano, valjda još u prvim desetljećima 1. stoljeća, dok je suprugina obitelj civitet stekla za Hadrijanove vladavine. Zanimljivo je da je pokojnik pripadao laurentinskom svećenstvu, jednom od manjih redova latinskog svećenstva, inače slabo zastupljenom van Italije. Po svemu sudeći je riječ o uglednoj lokalnoj obitelji.

75. NADGROBNI SPOMENIK MARKA DOMICIJA

Sotin, 111 x 73 x 60 cm, vapnenac, kasno 1.–2. st., KS-372

M(ARCO) DOMITIO
M(ARCI) F(ILIO) VIMINACI(O)
[--- LEG(IONIS) IIII]
F(LAVIAE) F(ELICIS) STI[P(ENDIORUM)] (SEDECIM) QUI
VIXIT ANNIS
[---]NDIO

MARKU DOMICIJU, MARKOVOM SINU, RODOM IZ VIMINACIJA,
(PRIPADNIKU) IV LEGIJE FLAVIJEVSKE SRETNE, KOJI JE ODSLUŽIO 17 GODINA
SLUŽBE I KOJI JE ŽIVIO...

Iako su nadgrobni spomenik i pripadajući natpis jako oštećeni, nema dvojbe da je spomenik bio podignut u čast Marka Domicija, pripadnika IV. Flavijevske Sretne legije koja je od kraja 1. stoljeća trajno bila stacionirana u Singidunu, današnjem Beogradu. Pokojnik je bio porijeklom iz Viminacija u Gornjoj Meziji, ne znamo koju je dob doživio ni je li imao neki čin, no znamo da je preminuo nakon 17 godina službe kao aktivan vojnik. Zašto je sahranjen u Kornaku (*Cornacum*) ostaje otvoreno pitanje. Moguće je da je Marko Domicije poginuo tijekom Domicijanovog Dačkog rata između 86. i 88. godine, koji se primarno vodio na prostoru Mezije, no možda je zahvatio i istočnu Panoniju. Kratica *F(lavia) F(elix)* bi također ukazivala na raniju dataciju jer je kasnije postalo uvriježeno počasni naziv legije skraćivati kao *Fl(avia) Fel(ix)*.

Ipak, spominjanje Viminacija kao rod-nog grada možda ipak prije ukazuje na vrijeme nakon što je Hadrijan Viminaciju dao municipalni status. Čini se da se u donjem dijelu spomenika, u izdubljenoj niši, nalaze ostaci vrlo oštećene, reljefno izvedene lavlje glave. Lav je bio simbol IV. legije, no zbunjuje činjenica da je ta niša napravljena naknadno jer je očito oštetila donji dio natpisnog polja. Čini se i da su bočne strane izvorno imale ukrasne reljefe, no vidljivi su još samo neprepoznatljivi tragovi.

76. STELA VALENTINIJE FESTE

Topusko, 175 x 77,5 x 25 cm, pješčenjak, 2. st., KS-341

D(IS) M(ANIBUS)
VALENTINIAE
FESTAE O(BIIT) AN(NORUM) L
POST(ERIS)Q(UE) EIUS
SERENA SOROR
ET INGENUA ET
SERENUS FILI(I)

BOGOVIMA MANIMA
VALENTINIJ
FESTI KOJA JE UMRLA U PEDESETOJ GODINI
I NJENIM POTOMCIMA
(PODIGOŠE) SESTRA SERENA
I DJECA INGENUA I SEREN

Većim dijelom sačuvana nadgrobna stela (nedostaje joj gornji dio) osovljena je na sačuvanom pravokutnom podnožju. Natpiso joj je polje omeđeno glatkim stupovima s toskanskim bazama i pojednostavljeno izvedenim korintskim kapitelima koji podupiru arhitrav iznad kojeg se izvorno vrlo vjerojatno nalazio zabat. Valentinia Festa je bila rimska građanka, no iz natpisa se ne da ništa bitno više iščitati, pa možemo samo nagađati je li riječ o autohtonoj obitelji ili joj rijetki gentilicij upućuje na porijeklo iz zapadnih dijelova Carstva.

77. STELA LEGIONARA AURELIJA NAZONA I PRISKE

Brusnik kraj Pakraca, 155 x 68 x 22 cm (stela), 63 x 95 x 33 cm (lavlje krunište), pješčenjak, rano 3. st., KS-954

D(IS) M(ANIBUS)
AUR(ELII) NASONIS MILITIS
LEG(IONIS) IIII FLAVIAE ANTONI
NIAN(AE) ET PRISCAE TATO
NIS MATRI MEMORIAM
PASUERUNT(!) PROCLUS ET
PROCLIANUS ET PROVIN
CIALIS MAXIMIANI FI
LI(I)

BOGOVIMA MANIMA
AURELIJA NAZONA, VOJNIKA ČETVRTE FLAVIJEVSKE ANTONINIJANSKE LEGIJE
I MAJKE PRISKE, TATONOVE KĆERKE,
SPOMENIK PODIGOŠE PROKLO, PROKLIJAN I PROVINCIJAL,
MAKSIMIJANOVI SINOVI

Iako nadgrobna stela s reljefno oblikovanim poprsjima Aurelija Nazona, vojnika Četvrte flavijejske antonijanske legije i Priske, Tatonove kćeri, načelno slijedi uobičajene tipološke obrasce panonskih stela tog vremena (okvirno kraj 2. i prva trećina 3. stoljeća), riječ je o vrlo rustičnom klesarskom uratku. Krunište, odnosno ukrasni produžetak stele, se sastoji od dva nasuprotno ležeća lava koji u šapama drže ovnove, a između lavova su dvije glave koje stoje jedna iznad druge, ženska glava gore, a dječja dolje. Ispod kruništa je zabat koji u središnjem trokutastom polju ima glavu Meduze između akanotovih listova, a na stranama zabata su vidljivi reljefno izvedeni hipokampi. Ispod zabata je portretna niša uokvirena kaneliranim stupovima. U niši je s lijeve strane prikaz muškarca odjevenog u tuniku s opasačem, zaogrnutog vojničkim ogrtačem (*sagum*), koji drži mač i štit. Žena nosi tipičnu panonsku nošnju, odnosno kapu, te tuniku dugih i širokih rukava s ogrtačem prebačenim preko ramena gdje ga pridržavaju velike kopče. Nije jasno što drži u ruci, po nekima je to ptica, a po drugima vijenac. Pokojnik je nedvojbeno bio legionar, kao što je to izričito naglašeno u epitafu, a vidljivo i na portretu. Pokojna Priska je bila njegova supruga, no sinovi koji im podižu nadgrobni spomenik su djeca iz njenog prvog braka, jer im otac nije Nazon već izvjesni Maksimijan. S obzirom da Nazonova jedinica IV. Flavijejska legija, inače tada stacionirana u Singidunu, nosi i epitet „*Antoniniana*”, čime se natpis može pouzdano datirati u prva dva desetljeća 3. stoljeća (čini se da se pridjev *Antoniniana* prestaje rabiti 222. godine). Ipak, jedan detalj upućuje na dataciju koja bi trebala biti ranija od 212. godine. Naime, tada svi slobodni građani Carstva dobivaju rimsko građansko pravo, a kako se Priska u natpisu još uvijek navodi po uvriježenom peregrinskom obrascu (osobno ime i patronimik), čini se da je bračni par preminuo tijekom prvog desetljeća 3. st. Iako Nazon nosi gentilicij Aurelije, kojeg su stekli svi „novi” rimski građani 212. godine, njegova je obitelj građansko pravo ipak stekla nešto ranije s obzirom da se mogao prijaviti na službu u legiju, što je do Karakalinog edikta 212. godine bilo moguće samo rimskim građanima.

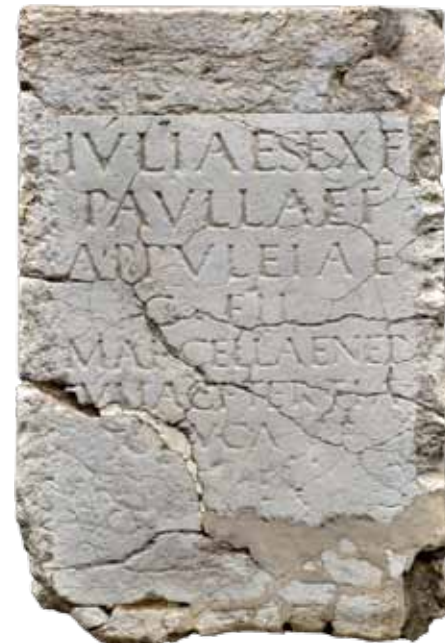
78. NADGROBNI SPOMENIK JULIJE PAULE I APULEJE MARCELE

Sveti Juraj kod Senja, 130 x 85 x 60,5 cm, vapnenac, kasno 1. st.–prva polovina 2. st., KS-337

IULIAE SEX(TI) F(ILIAE)
 PAULLAE F(ILIAE)
 APPULEIAE
 C(AII) FIL(IAE)
 MARCELLAE NEP(OTI)
 IULIA C(AII) F(ILIA) TERTIA
 TORUCA V(IVA) F(ECIT)

KĆERI JULIJI PAULI, SEKSTOVOJ KĆERI,
 UNUCI APULEJI MARCELI, GAJEVOJ KĆERI,
 PODIGLA (SPOMENIK) ZA ŽIVOTA
 JULIJA TERCIJA TORUKA, GAJEVA KĆI

Ovaj je nadgrobni spomenik u obliku grobnog žrtvenika svojoj kćerki Juliji Pauli i unuci Apuleji Marceli podigla mama i baka Julija Tercija Toruka. Spomenik, koji je stajao pred crkvom u Svetom Jurju, 1896. je godine u Narodni muzej u Zagrebu dao prenijeti Izidor Kršnjavi, no u noći prije transporta ga je izrazbijao neki seljanin uvjeren da se u spomeniku krije blago. Bočne strane nadgrobnog spomenika su ukrašene prikazima erota s raširenim krilima koji jašu delfine. Čini se da je na gornjoj plohi izvorno bio neki nastavak, možda kipovi pokojnica, jer je vidljiv poveći utor. Obitelj Julije Tercije Toruke je po svemu sudeći domaćeg porijekla, ako je suditi po njenom domorodačkom imenu Toruka. Građansko pravo je obitelj dobila rano, moguće još za Augustove vladavine, te se može pretpostaviti da je riječ o lokalnim uglednicima iz Lopsike (*Lopsica*), mjesta koje se nalazilo na prostoru današnjeg Svetog Jurja.

79. STELA CENIJEVE OBITELJI

Sisak, 134,5 x 87,5 x 22 cm, mramor, druga polovina 3. st., KS-931

DOMU(!) (A)ETERN(A)E ET PERPE
 [T]U(A)E SECURITATI C(A)ENIUS
 [---]IANUS V(IR) E(GREGIUS) V(IVUS) F(ECIT) FL(AVIO) TIBE
 [RINO ? / RIANO? / RIANICO?] Q(UI) V(IXIT) AN(NOS) XXX
 [---]NI(A)E URS(A)E Q(UAE) V(IXIT) AN(NOS)
 [---]N(A)E Q(UAE) V(IXIT) AN(NOS) IIII
 [---] Q(UAE) V(IXIT) AN(NOS)

VJEČNOM DOMU I TRAJNOJ SIGURNOSTI CENIJE [---]IJAN, IZVRSNI MUŽ,
 ZA ŽIVOTA NAPRAVI (SPOMENIK) FLAVIJU TIBERINU
 (TIBERIJANU? / TIBERIJANIKU?) KOJI JE ŽIVIO 30 GODINA, (CE)NIJI URSI KOJA JE
 ŽIVJELA [---] GODINA, [---]NI KOJA JE ŽIVJELA 4 GODINE, [---] KOJA JE ŽIVJELA [---]
 GODINA, -----

Zajednički portret obitelji na ovoj steli prikazuje petero ljudi, i to dvoje djece te troje odraslih. Natpisno polje je tek djelomično očuvano, pa smo o međusobnim odnosima prisiljeni nagađati, iako nema dvojbe da su bili rodbinski povezani. Čini se da je riječ o majci i ocu s dvije kćeri, te mlađem muškarcu koji izgleda nije u najužem srodstvu s njima. Njegov se identitet možda može iščitati iz fragmentarno sačuvanog natpisa. Izvjesno je da je pripadnik viteškog staleža, odnosno izvrsni muž (*vir egregius*), i nositelj gentilicija Cenije (te nepoznata kognomena) dao podići spomenik tridesetogodišnjem Flaviju Tiberijaniku (Tiberijanu? Tiberinu?), te pokojnoj Ceniji Ursi nepoznate dobi, kao i dvjema djevojčicama od kojih je jedna preminula s 4 godine. Možemo stoga pretpostaviti da je ujak podigao nadgrobni spomenik cjelokupnoj nesretnoj obitelji svoje sestre.

SURADNJA

AKADEMIJE LIKOVNIH UMJETNOSTI U ZAGREBU

I ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

RADIONICA CRTANJA TIJEKOM „EUROPSKIH DANA ARHEOLOGIJE“ LAPIDARIJ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Od samog početka, suradnja između Arheološkog muzeja u Zagrebu i Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu otvorila je čitav niz mogućnosti ispreplitanja sadržaja i aktivnosti koje obje institucije provode kao sastavni dio svog djelovanja, kao što su izložbe u sklopu iznimno vrijednih zbirki Arheološkog muzeja, stručni skupovi, radionice ili razni programi i izvannastavne djelatnosti u koje je Akademija uključena.

Jedna od takvih aktivnosti obostrano prepoznata kao potencijal za suradnju, a koja se vrlo uspješno odvija već desetak godina na Nastavničkom odsjeku Akademije likovnih umjetnosti, jest Maraton crtanja. Riječ je o izvannastavnoj aktivnosti u sklopu koje se studenti, kroz primjere i praktični rad, upoznaju s različitim mogućnostima primjene crtačkih tehnika i procesa. Smjernica i ideja vodilja Maratona crtanja jest uvođenje novih metoda i šireg spektra materijala, uz bitno drugačiji vremenski okvir od onoga koji je primjenjiv u nastavi, jer se crta u kontinuitetu 24 sata, čime se intenzivira i poboljšava studentska praksa. Upravo je otvorenost u kombiniranju crtačkih tehnika, poticanje imaginativnih procesa i intenzivno crtanje u određenom vremenskom okviru ono što ovu manifestaciju čini svake godine interesantnom i kreativno uzbudljivom kako studentima svih odsjeka ALU tako i već diplomiranim studentima – alumnijima.

Po uzoru na spomenuti Maraton crtanja razvila se ideja organiziranja sličnog oblika programa, odnosno, crtačke radionice kako bi studenti kroz kreativno zapažanje i promišljanje upoznali segmente iznimno zanimljive Zbirke spomenika lapidarija Arheološkog muzeja.

Radionica se održavala 18. i 20. lipnja 2021. pod radnim nazivom „Pronađeni kameni svjetovi“, a u sklopu manifestacije „Europski dani arheologije“. Sudjelovalo je trinaestero studenata ALU i troje alumnija. Riječ je o studentima kojima je crtež jedan od primarnih medija izražavanja, a u procesu kreiranja svojih radova mogli su kombinirati razne crtačke tehnike (tuš, flomastere, grafitne olovke, pastele, crtači ugljen). U sklopu radionice organizirano je uvodno predavanje i vodstvo po zbirci lapidarija koje je održao dr. sc. Ivan Radman-Livaja, kustos zbirke i voditelj Antičkog odjela. Predavanje je uključivalo opis postava i prezentaciju artefakata izloženih u lapidariju muzeja. Studenti su sakupili i proučili materijale i bilješke koje su im se činile zanimljivima, a vezane uz izložene predmete i spomenike u lapidariju. Prema vlastitoj želji mogli su crtati po promatranju ili imaginaciji uz mogućnost uključivanja tema i pojmova vezanih uz svakodnevni život određenog povijesnog perioda. Spoj bogate i raznolike povijesne građe s osobnim doživljajem i in-

terpretacijom potaknuo je sudionike na čitav niz pristupa crtežu. Osim toga, promjena radne okoline, izlazak iz prostora akademije na otvoreno i novo okruženje uvijek djeluju motivirajuće i potiču kreativnost.

Izvedeno je šezdesetak crteža raznih tehnika i formata u kojima je vidljiv široki spektar crtačkih pristupa, od istančanih analitičkih opservacija nastalih prema promatranju, bilježenja doslovno svake pukotine na spomeniku do neposrednih gotovo „u dahu” izraženih impresija punih boja i dinamičkih kretanja linija. Ima tu još varijanti, spajanja i kombiniranja raznih detalja pojedinih spomenika u jedan crtež, hibrida ili transformacija kadra, ukratko, svega onog što su odlike umjetničkog crteža – osobni doživljaj, živost i otvorenost.

Kao mentorica i voditeljica održane radionice u lapidariju želim zahvaliti ravnatelju Sanjinu Miheliću te kustosima, dr. sc. Ivanu Radmanu-Livaji, Hani Ivezić te Jani Kopáčkovej u ime Akademije likovnih umjetnosti na odličnoj suradnji i prijedlogu da radovi nastali na radionici postanu sastavni dio Vodiča kroz lapidarij Arheološkog muzeja. Objavljivanjem vodiča suradnja dobiva jednu vrstu nadgradnje kojoj je svrha ne samo predstavljanje crteža nastalih u sklopu radionice nego i promocija rada ovih mladih umjetnica i umjetnika široj javnosti.

Izv. prof. art. Gordana Bakić Vlahov

Popis studenata koji su sudjelovali:

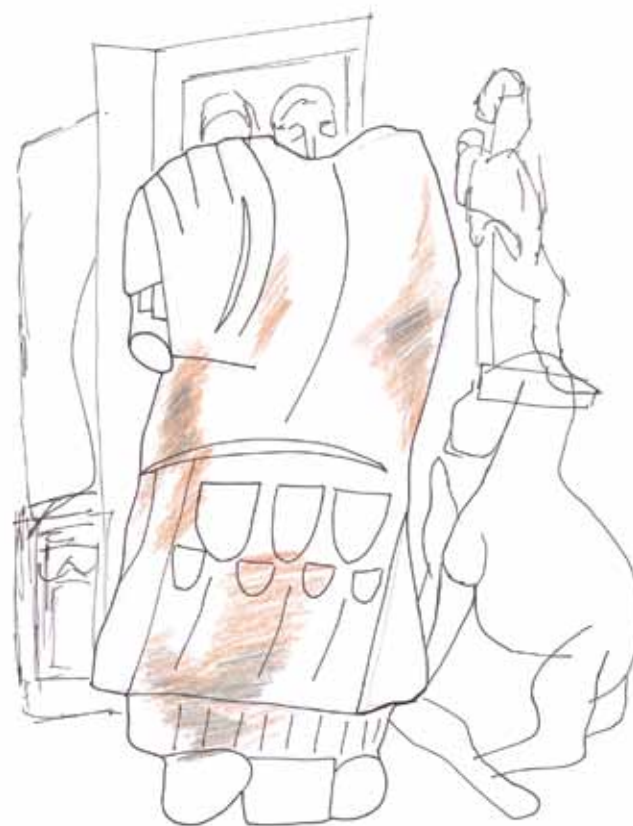
1. Helena Bosnić, Odsjek za konzerviranje i restauriranje umjetnina
2. Lora Elezović, alumna
3. Fran Ferković, Slikarski odsjek
4. Paolo Patrick Hrga, Slikarski odsjek
5. Victoria Hučić, Odsjek za animirani film i nove medije
6. Astrid Jakšić, Nastavnički odsjek
7. Jana Karaula, Nastavnički odsjek
8. Petra Kovačić, Nastavnički odsjek
9. Lea Krmpotić, Nastavnički odsjek
10. Mia Maraković, alumna
11. Ana Pintarić, Slikarski odsjek
12. Marina Popović, Slikarski odsjek
13. Jurica Pušenjak, alumnus
14. Lorena Šimić, Nastavnički odsjek
15. Antonio Špernjak, Nastavnički odsjek
16. Anđela Zanki, alumna

SUNČANI SAT S POSVETOM JUPITERU I SOLU
kat. 1 (Jurica Pušenjak)

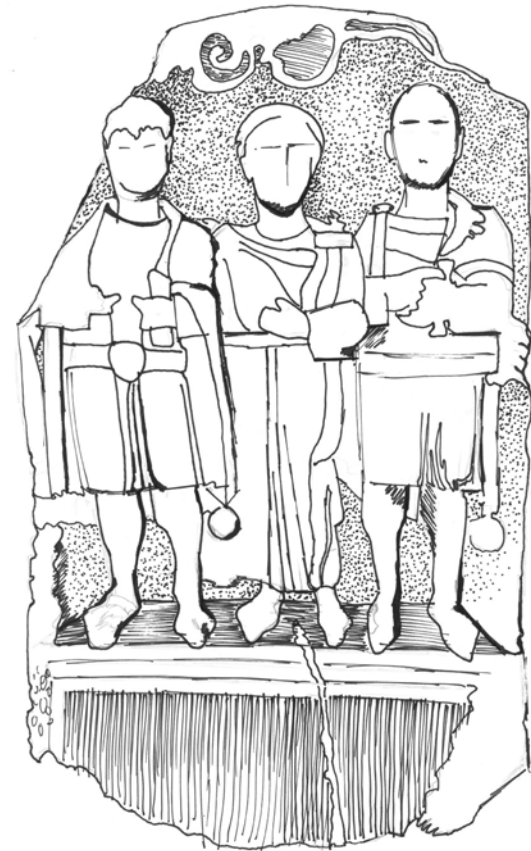
VEPAR U BORBI SA PSOM
kat. 4 (Lea Krmpotić)

POGLED NA VEPRA U BORBI SA PSOM, CARSKI TORZO, NADGROBNU STELU
AURELIJA AVITA I HERKULOV KIP
kat. 4, kat. 10, kat. 11., kat. 29 (Jana Karaula)

CARSKI TORZO
kat. 10 (Fran Ferković)

STELA IZ LOBORA
kat. 12 (Anđela Zanki)

HERKUL IZ VINKOVACA
kat. 29 (Ana Pintarić)

NEPTUN IZ VINKOVACA
kat. 30 (Paolo Patrick Hrga)

MITRAIČKI RELJEF
kat. 32 (Mia Maraković)

MITRAIČKI ŽRTVENIK
kat. 33 (Mia Maraković)

PLOČA SARKOFAGA S PRIKAZOM GODIŠNJIH DOBA
kat. 48 (Victoria Hučić)

NASTAVAK NADGROBNOG SPOMENIKA
kat. 53 (Astrid Jakšić)

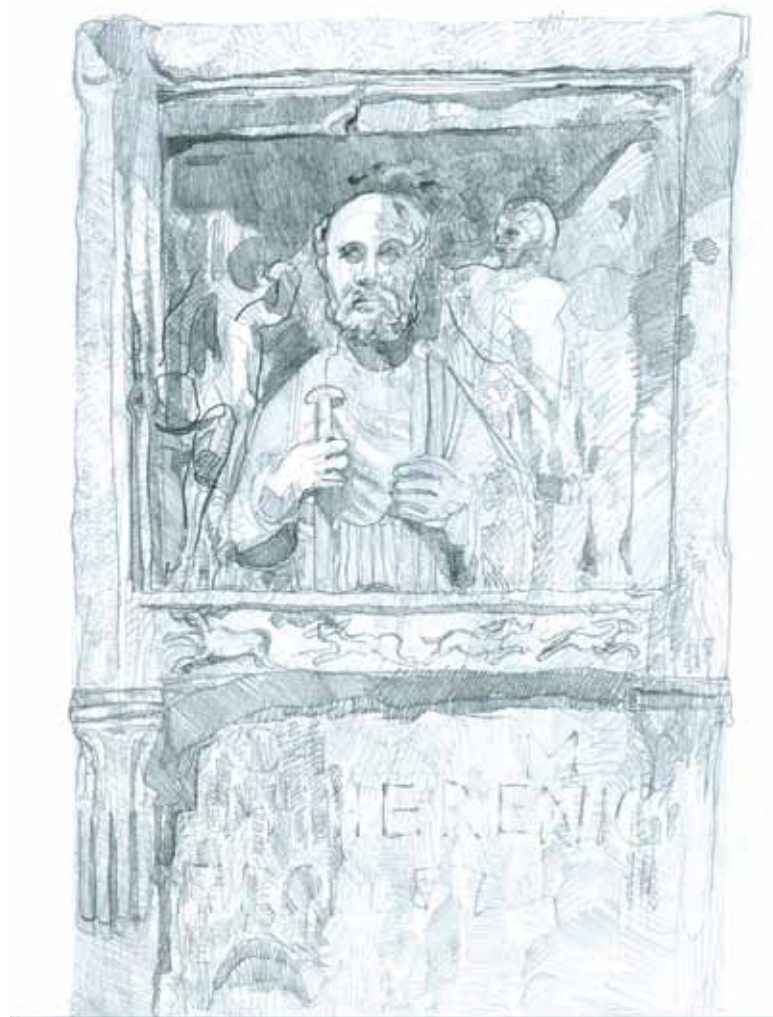
NADGROBNI SPOMENIK PUBLIJA ELIJA ELIJANA
kat. 58 (Lora Elezović)

DETALJ SA STELE TITA TULIJA
kat. 67 (Helena Bosnić)

STELA LUCIJA EGNATULEJA FLORENTINA
kat. 68 (Marina Popović)

STELA MARKA HERENIJA VALENSA
kat. 69 (Antonio Špernjak)

DETALJ SA STELE MARKA HERENIJA VALENSA
kat. 69 (Lorena Šimić)

STELA PONCIJEVE OBITELJI
kat. 72 (Antonio Špernjak)

STELA AURELIJA NAZONA I PRISKE
kat. 77 (Petra Kovačić)

LITERATURA

Uvod

A. Solter, *Arheološki muzej u Zagrebu – život od 19. do 21. stoljeća*, Zagreb, 2016, 249–261.

1.

CIL III 3020 = 10057; *Ephemeris Epigraphica* II, 412, n. 820; I. Kukuljević-Sakcinski, *Panonija rimska*, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 23, 1873, 132; Š. Ljubić, *Putopisne arheološke bilješke od Ogulina do Prozora*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 4/1, 1882, 14; Š. Ljubić, *Munjavački nadpis*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 4/1, 1882, 54–56; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 93–94, kat. 205; J. Medini, *Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda*, in Ž. Rapanić (ur.), *Arheološka problematika Like*, Izdanja HAD-a 1, Split, 1975, 86, n. 3; A. Bugarski-Mesdjian, *Les 'Cultes orientaux' en Dalmatie romaine*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, 2004, 633, n. 373; M. Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske / Jupiter and his worshipers in the light of epigraphic sources in Croatia*, *Opuscula archaeologica* 34, 2010, 151, 174, 205, n. 156.

2.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 11, 1911, 83, kat. 600.

3.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 11, 1911, 128–129, kat. 750; *L'Année épigraphique* 1911, 237; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, 27; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, 77, 261, Kat. 226/1; M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD*, *Sirmium I, Archaeological investigations in Syrmian Pannonia*, 1971, 81, cat. 79; H. Devijver, *Prosopographia Militiarum Equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Pars prima, *Litterae A – I*, Leuven, 1976, 266, cat. 172; A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana, 1986, 435, cat. 3013; J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I*, Budapest, 1993, 268, Kat. 142; B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, Wien, 2001, 18, 183, Kat. 84; M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD*, *Sremska Mitrovica – Novi Sad*, 2017, 219–220, cat. 249.

4.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 51, kat. 100; V. Dautova–Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983, 28, kat. 193, 127, T. 46/1; D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, drugo, obnovljeno i dopunjeno izdanje, Zagreb/Osijek, 2014, 285–289.

5.

CIL III 4010; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 142–144, kat. 279; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 214, Kat. 477; C. Scarre, *Chronicle of the Roman emperors*, London, 1995, 168–170; L. Adkins, R. A. Adkins, *Handbook to life in ancient Rome*, 2004, 28; A. E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*, Cambridge University Press, 2012, 498.

6.

CIL III 4011; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 144–145, kat. 280; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 214–215, Kat. 478; C. Scarre, *Chronicle of the Roman emperors*, London, 1995, 168–170; J. Burns, *Great women of Imperial Rome – mothers and wives of the Caesars*, London, 2007, 232; G. de la Bédoyère, *Domina – The Women Who Made Imperial Rome*, New Haven / London, 2018, 293.

7.

CIL III 10046; K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, *Schriften der Balkancommission*, Antiquarische Abteilung I, Wien, 1900, 71–73 / K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, Gospić, 1990, 70–71; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 137–138, kat. 274; A. Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji*, *Društveno i pravno uređenje prema literarnoj, natpisnoj i arheološkoj građi*, II, *Liburnija*, Monografije i katalozi Arheološkoga muzeja Istre, knj. 10, sv. 2 Pula, 2000, 28–29, 58–59, 106–110; M. Buzov, *Rimsko osvajanje Like*, in Ž. Holjevac (ur.), *Identitet Like: Korijeni i razvitak*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb–Gospić, 2009, 159–160.

8.

CIL III 3968a; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 140–141, kat. 277; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 257, Kat. 559; C. Scarre, *Chronicle of the Roman emperors*, London, 1995, 98–105; V. Vukelić, *Lokalitet „Rimska pivnica” u Sisku*. Primjer istraživanja antičke monumentalne građevine javne namijene u drugoj polovici 19. stoljeća, *Histria Antiqua* 20, 2011, 237–238.

9.

CIL III 3968 = 10850; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 141–142, kat. 278; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 258, Kat. 560; C. Scarre, *Chronicle of the Roman emperors*, London, 1995, 130–131, 135, 138–139, 142; M. Buzov, *Plautilla*, sudbina jedne princeze, *Archaeologia Adriatica* 2/2, 2008, 473–488.

10.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 38–39, kat. 62; N. Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005, 49–50, sl. 62, 63; N. Cambi, *Roman Military Tropaea from Dalmatia*, in M. Sanader, A. Rendić–Miočević, D. Tončinić, I. Radman–Livaja (eds.), *Proceedings of the XVIIth Roman Military Equipment Conference – Weapons and Military Equipment in a Funerary Context*, Zagreb, 2013, 16–17, fig. 15.

11.

CIL III 3283; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 167–169, kat. 362; N. Cambi, *Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22, 1989, 59–70; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 308, cat. 23; B. Migotti, *The military stelae of Northern Croatia*, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 178, nr. 13.

12.

CIL III 4114; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 165–166, kat. 360; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 203–204, Kat. 455; B. Migotti, *Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora*, *Archaeologia Adriatica* 3, 2009, 155–171; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 308, cat. 29; B. Migotti, *The military stelae of Northern Croatia*, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 180, nr. 17; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 20–23, 81–84; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress*, *Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 96–97, 231–233; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 121–123.

13.

CIL III 3950 = 10839; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 95–96, kat. 208; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 244–245, Kat. 534; E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I., Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990, 257–258, Kat. 312; I. Radman-Livaja, V. Vukelić, *Roman Military Inscriptions from Siscia: An Overview*, Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies (Ruse, Bulgaria, September 2012), *Bulletin of the National Institute of Archaeology* XLII, 2015, 404; I. Radman-Livaja, V. Vukelić, Not exactly new epigraphic testimonies for the beneficiarii in Siscia, in J. Horvat (ed.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 211; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 351–352, kat. 678.

14.

CIL III 10838; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 89, kat. 200; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 244, Kat. 532; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 364, kat. 707.

15.

V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 227–228, Kat. 501; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 377, kat. 736.

16.

CIL III 15182; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 99, kat. 213; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 212, Kat. 473; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 399–400, kat. 786.

17.

CIL III 15187; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 100–101, kat. 215; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 202, Kat. 453; E. Schallmayer, K. Eibl, J. Ott, G. Preuss, E. Wittkopf, *Der römische Weihebezirk von Osterburken I., Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiärer-Inschriften des Römischen Reiches*, Stuttgart, 1990, 239, Kat. 285; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 327, kat. 624.

18.

CIL III 3952; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 98–99, kat. 212; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 247, Kat. 538; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 355, kat. 686.

19.

CIL III 10836; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 86–88, kat. 197; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 241–242, Kat. 528; Lupa 5731; M. Sanader, *O antičkim kultovima u Hrvatskoj*, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, 2008, 172.

20.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 70, kat. 129; Lj. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 75, cat. 5.

21.

B. Gabričević, *Une inscription inédite provenant de Senia*, *Archaeologia Iugoslavica* 2, 1956, 53–56; *L'Année épigraphique* 1959, 00122; A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, *Situla* 5, Ljubljana, 1963, 87, cat. 247; M. Glavičić, *Kult Libera u antičkoj Seniji*, *Senjski zbornik* 29, 2002, 7–11; V. Zović, A. Kurilić, *The structure of votive inscriptions from Roman Liburnia*, *Arheološki Vestnik* 66, 2015, 449, III.

22.

CIL III 13408; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 113, kat. 234; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 249, Kat. 541; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 362, kat. 702.

23.

CIL III 10035; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 126, kat. 254; Ljubica Perinić, *The nature and origin of the cult of Silvanus in the Roman provinces of Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 72, cat. 13; Danijel Džino, *The cult of Silvanus: rethinking provincial identities...*, *Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu* 45, 2012, 261–279, 2013.

24.

V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 234–235, Kat. 517; A. Rendić-Miočević, M. Šegvić, *Religions and cults in south Pannonian regions*, in J. Fitz (ed.), *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár, 1998, 9 (55, cat. 5); Lj. Perinić Muratović – H. Vulić, *Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima*, Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu 26, 2009, 165–180; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 378, kat. 739.

25.

CIL III 14046; *L'Année épigraphique* 1901, 0215; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 124, kat. 250; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 232, Kat. 510; L. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 95, cat. 6; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 373, kat. 726.

26.

CIL III 14047; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 122, kat. 245; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 232–233, Kat. 511; L. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 95, cat. 7; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 371–372, kat. 723.

27.

CIL III 14044; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 123, kat. 247; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 231, Kat. 508; L. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 95, cat. 4; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 372, kat. 724.

28.

CIL III 13407; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 127–128, kat. 257; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 251, Kat. 547; L. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in Dalmatia and Pannonia*, Oxford, 2016, 101, cat. 7; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 359, kat. 695.

29.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 7, 1904, 226–227, kat. 27; M. Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, *Opuscula archaeologica* 18, 1994, 92, kat. 38; S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla*, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid Dicata*, Vinkovci, 1979, 169, T. 14/2; V. Dautova–Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983, 23, kat. 125.

30.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 7, 1904, 236–237, kat. 49; S. Dimitrijević, *Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla*, *Corolla Memoriae Iosepho Brunšmid Dicata*, Vinkovci, 1979, 169, T. 14/1; V. Dautova–Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Novi Sad, 1983, 23, kat. 126.

31.

J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 7, 1904, 230, kat. 34; M. Suić, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16–17, 1969, 87, fig. 8; P. Selem, *Izidin trag. Egipatski kultni spomenici u rimskom Iliriku*, Split, 1997, 54–55, no. 1.11; I. Vilogorac Brčić, *Cults of Isis in Dalmatia*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 44, No. 1, 2019, 345–358; P. Karković Takalić, *O „materijalnosti” kipa Izide iz Enone*, *Zbornik Dana Cvita Fiskovića VIII*, Zagreb, 2021, 9–20.

32.

CIL III 10034; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 63–65, kat. 123; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Den Haag, 1960, 269, cat. 1910–1911.

33.

CIL III 13283; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 115–116, kat. 237; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Den Haag, 1960, 253, cat. 1846; M. Glavičić, *Natpisi antičke Senije*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 33(20), 1993/1994, 67–68, 80–81; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, Zagreb, 2022, 305–306, kat. 575; O. Domiter, *Dedication of the ritual room of a Mithraeum*, in L. Bricault, R. Veymiers, N. Amoroso (eds.), *The Mystery of Mithras, Exploring the Heart of a Roman Cult*, Mariemont, 2021, 272–273.

34.

CIL III 3977; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 63, kat. 122; M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Den Haag, 1960, 173, cat. 1473–1474; P. Selem, Mithrin kult u Panoniji, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 8, No. 1, 1976, 15, br. 14.

35.

CIL III 10243; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 107–109, kat. 225; M. Sinobad, Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula archaeologica* 34, 2010, 171–172.; T. Vágási, Iovi Optimo Maximo Dolicheno et Heliopolitano, The shared altars of Syrian town deities in Pannonia, in D. Réfi Ozskó (ed.), *About two provinces, Proceedings of the second Croatian–Hungarian PhD Conference on Ancient History and Archaeology, Budapest–Debrecen*, 2020, 167–168.

36.

CIL III 10243; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 107–109, kat. 226.

37.

CIL III 2241; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 168, kat. 312.

38.

CIL III 10867; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 164–165, kat. 359; V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien: Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1940, 216–217, Kat. 482; A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, 162, 191, 210; B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 307, cat. 11; B. Migotti, *Saxa loquuntur, Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 28–31, 89–92; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, Archaeopress, *Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 83–84; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 107–108.

39.

CIL III 10864; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 154–155, kat. 346; V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien: Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1940, 262–263, Kat. 567; B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 306, cat. 3; B. Migotti, The military stelae of Northern Croatia, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 172, nr. 2; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, Archaeopress, *Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 7–8, 216–217; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 22–23

40.

CIL III 14333; *L'Année épigraphique* 1901, 00208; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 183, kat. 339; R. Fellmann, La légion la Martia, une légion du Bas–Empire, in Y. Le Bohec, C. Wolff (dir.), *L'armée romaine de Dioclétien à Valentinien Ier*, Paris, 2004, 201–209; R. Scharf, *Der Dux Mogontiacensis und die Notitia Dignitatum, Eine Studie zur spätantiken Grenzverteidigung, Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 50, Berlin, 2005, 251–254; B. Migotti, *Rimska vojnička stela iz Svojiča na Kordunu*, in J. Dukić, A. Milošević, Ž. Rapanić (ur.), *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010, 93–114; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, Archaeopress, *Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 60–61; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 79–81

41.

V. Hoffiller, *Novi rimski kameni spomenici u Osijeku*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 12, 1912, 5–6, sl. 4; *L'Année épigraphique* 1913, 137; A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Sonderschriften des oesterreichischen archaeologischen Institutes in Wien*, Band X, Wien, 1923, 19, Kat. 10; A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana, 1986, 452, cat. 3105; H. Göricke–Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Osijek*, 2000, 31–32, 34, kat. 5, 161–162 (grob 113); B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 310, cat. 46.

42.

CIL III 3225 = 10209; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 209–211, kat. 467; A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, *Sonderschriften des oesterreichischen archaologischen Institutes in Wien*, Band X, Wien, 1923, 143–144, Kat. 326; V. Dautova–Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, *Novi Sad*, 1983, 20, 72, kat. 99.

43.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 217, kat. 481; V. Dautova–Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, *Novi Sad*, 1983, 17, kat. 57.

44.

CIL III 2112–2113 = 8591; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 163–165, kat. 307.

45.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 216–217, kat. 480; N. Cambi, Antički sarkofazi iz Like, *Arheološka problematika Like*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva I, Split, 1975, 78–79; N. Cambi, Sarkofazi lokalne produkcije u Dalmaciji (II. do IV. stoljeće), Split, 2010, 47–48; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, *Zagreb*, 2022, 245, 249, sl. 7.

46.

CIL III 3970; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 151–152, kat. 343; V. Hoffiller und B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, *Zagreb*, 1938, 261–262, Kat. 566; B. Migotti, The ash–chest of Marcus Aurelius Glabrio from Siscia reconsidered, in M. Sanader (ed.), *Illyrica Antiqua, Ob honorem Duje Rendić–Miočević*, *Zagreb*, 2005, 367–384; B. Migotti, The Roman sarcophagi of Siscia, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 192–193; I. Radman–Livaja, V. Vukelić, Roman Military Inscriptions from Siscia: An Overview, *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies (Ruse, Bulgaria, September 2012)*, *Bulletin of the National Institute of Archaeology XLII*, 2015, 399; I. Radman–Livaja, V. Vukelić, Not exactly new epigraphic testimonies for the beneficiarii in Siscia, in J. Horvat (ed.), *The Roman army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31 / *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 211; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 32–34,

241; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, *Zagreb*, 2022, 48–49.

47.

CIL III 2083; F. Buechler, A. Riese, *Anthologia latina sive poesis Latinae supplementum, Pars posterior, Carmina Epigraphica, Fasciculus II*, Leipzig, 1897, 487–488, nr. 1060; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 172–174, kat. 321; D. Rendić–Miočević, *Carmina Epigraphica, Split*, 1987, 132–133, 253; D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae (III), Civili salonitanskoga podrijetla, Tusculum* 7, 2014, 35–36.

48.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 82–84, kat. 153; V. Dautova–Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, *Novi Sad*, 1983, 17, 97, 102, kat. 51.

49.

CIL III 10852; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 156–158, kat. 349; V. Hoffiller und B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, *Zagreb*, 1938, 264, Kat. 569; B. Migotti, Sarkofag Romanije Nevije iz Siska, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 2, 2001, 37–88; B. Migotti, The social/gender context of the sarcophagus of a togata clarissima femina from Siscia (Pannonia Superior), *Archaeologia Bulgarica XI/1*, 2007, 61–78; B. Migotti, The Roman sarcophagi of Siscia, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 189–190; B. Migotti, *Saxa loquuntur, Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 40–43, 101–104; B. Migotti, Roman sarcophagi of Northern Croatia featuring peculiar iconographies, in D. Demicheli (ed.), *Illyrica Antiqua in honorem Duje Rendić–Miočević (Proceedings of the International Conference, Šibenik, 12th–15th September 2013)*, *Zagreb*, 2017, 506–507, Nr. 3; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 22–23, 215; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, *Zagreb*, 2022, 38–39.

50.

CIL III 10237; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 177–179, kat. 376; H. Gračanin, Svijet antičke žene u dva južnopanonska pokrajinska središta, *Sisciji i Sirmiju, Scrinia Slavonica* 4, 2004, 57, kat. 65; M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD, Sremska Mitrovica – Novi Sad*, 2017, 207, cat. 205.

51.

CIL III 10233; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 189–190, kat. 394; H. Gračanin, *Svijet antičke žene u dva južnopanonska pokrajinska središta, Sisciji i Sirmiju*, *Scrinia Slavonica* 4, 2004, 55–56, kat. 59; M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD*, *Sremska Mitrovica – Novi Sad*, 2017, 205, cat. 01

52.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 88–89, kat. 164a; V. Dautova–Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, *Novi Sad*, 1983, 14, kat. 12, 41–42, 49–51.

53.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 8, 1905, 87–88, kat. 161; V. Dautova–Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, *Novi Sad*, 1983, 19, kat. 86.

54.

CIL III 6465; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 152, kat. 291; I. Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, *Zagreb*, 2010, 364–366.

55.

CIL III 14333¹⁰; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 147, kat. 284; I. Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, *Zagreb*, 2010, 241–243.

56.

V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, *Zagreb*, 1938, 277, Kat. 602; I. Degmedžić, *Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici*, *Iz starog i novog Zagreba* 1, 1957, 112–113; Z. Gregl, *Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba*, *Iz starog i novog Zagreba* 6, 1984, 9; Z. Gregl, *Rimljani u Zagrebu*, *Zagreb*, 1991, 40; I. Milotić, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, *Zagreb*, 2010, 345–346.

57.

CIL III 3263 (p. 1674); M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD*, *Sirmium I, Archaeological investigations in Syrmian Pannonia*, 1971, 83, cat. 85; M. Mirković, *Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD*, *Srem-*

ska Mitrovica – Novi Sad, 2017, 222–223, cat. 255.

58.

L'Année épigraphique 1964, 00011; A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, *Situla* 19, *Ljubljana*, 1978, 187–188, cat. 1132; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, *Oxford*, 2018, 107–108; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, *Zagreb*, 2022, 135–136.

59.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 11, 1911, 123, kat. 745; A. et J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, *Ljubljana*, 1986, 136, cat. 1812.

60.

CIL III, 3936 =10820; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, *Zagreb*, 1938, 227, Kat. 500; M. Cvetko, *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*, *Zagreb*, 2022, 322–323, kat. 615.

61.

CIL III 15088; *L'Année épigraphique* 1901, 0232; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 11, 1911, 132, kat. 760; K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, *Schriften der Balkancommission, Antiquarische Abteilung I*, *Wien*, 1900, 86–88 / K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, *Gospić*, 1990, 81–82; N. Cambi, *Antički sarkofazi iz Like*, *Arheološka problematika Like*, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva I*, *Split*, 1975, 75–77; F. Allé, *Travail et identité professionnelle. Analyse lexicographique des métiers du parfum dans l'Occident romain*, *L'antiquité classique* 79, 2010, 206–209; N. Cambi, *Sarkofazi lokalne produkcije u Dalmaciji (II. do IV. stoljeće)*, *Split*, 2010, 84, 135, kat. 188.

62.

B. Migotti, *The Roman Sarcophagi of Siscia*, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 191–192; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, *Oxford*, 2018, 19–20; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, *Zagreb*, 2022, 35–36.

63.

CIL III 3996; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagre-

bu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 159–161, kat. 351; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 268, Kat. 581; V. Vukelić, *Prilog istraživanju antičke Siscije*. Prvi pisani spomen Severillina sarkofaga u ranom novovjekovlju i pokušaj rekonstrukcije njegovog izvornog nalazišta, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, 2006, 201–216; B. Migotti, *The Roman Sarcophagi of Siscia*, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 197–199; B. Migotti, *Roman sarcophagi of Northern Croatia featuring peculiar iconographies*, in D. Demicheli (ed.), *Illyrica Antiqua in honorem Duje Rendić-Miočević* (Proceedings of the International Conference, Šibenik, 12th–15th September 2013), Zagreb, 2017, 509, nr. 6; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 57–58, 118–119; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 30–31; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 46–48.

64.

L'Année épigraphique 2013, 1206; A. Rendić–Miočević, *Rimska nadgrobna stela iz Odre nadomak Zagreba*, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 25–2, 1993, 28–31; A. Rendić–Miočević, *Odra*, kat. 147., in A. Rendić–Miočević (ur.), *Zagreb prije Zagreba* (izložbeni katalog), *Arheološki muzej u Zagrebu*, Zagreb, 1994, 104; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 307, cat. 15; A. Rendić–Miočević, *The marble funerary stele of the cohorts II Varcianorum equitata's veteran Titus Flavius Ateboduus from the Odra village near Zagreb*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 343–382; A. Falileyev, I. Radman–Livaja, *More Celtic names from Roman Pannonia*, *Zeitschrift für celtische Philologie* 63(1), 2016, 52–61; B. Migotti, *The military stelae of Northern Croatia*, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 177, nr. 10; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 11–16, 71–75; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 85–86; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 109–110.

65.

J. Šašel, *Caesernii*, *Živa antika* 10, 1960, 201–221; *L'Année épigraphique* 2002, 01125; B. Migotti, *Nadgrobni spomenik robovske obitelji iz Donjih Čeha kod Zagreba*, *Archaeologia Adriatica* 2, 2008, 453–465; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 308, cat. 24; J. Mander, *Portraits of children on Roman funerary monuments*, Cambridge, 2013, 293–294, Nr. 637; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia*

/ Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske, Oxford, 2017, 35–39, 96–100; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 88–90; O. Harl, *Einheimisch gekleidet – und dennoch Sklavin*, in D. Tončinić *et alii* (eds.), *Studia honoraria archaeologica*, *Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020, 158–163; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 112–114.

66.

V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 272–273, Kat. 589; B. Migotti, *Sarkofag iz Velikih Bastaja*, 121, kat. 170, in Ž. Demo i B. Migotti (ur.), *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, katalog izložbe, *Arheološki muzej u Zagrebu*, Zagreb, 1994; B. Migotti, *Ranokršćanski grobni nalaz iz Velikih Bastaja kod Daruvara*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 28–29, 1995–1996, 127–157; B. Migotti, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia)*. A catalogue of finds and sites, *British Archaeological Reports, International Series* 684, Oxford, 1997, 43–44; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 50–56, 111–117; B. Migotti, *Roman sarcophagi of Northern Croatia featuring peculiar iconographies*, in D. Demicheli (ed.), *Illyrica Antiqua in honorem Duje Rendić–Miočević* (Proceedings of the International Conference, Šibenik, 12th–15th September 2013), Zagreb, 2017, 507–509, Nr. 5; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 117–119; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 147–150.

67.

L'Année épigraphique 1935, 00162; J. Klemenc, *Ranorimski napis iz Siska*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 16, 1935, 67–68; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 266, Kat. 575; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 306, cat. 1; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 7–10, 67–70; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 6–7; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 21–22.

68.

CIL III 10860; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 163–164, kat. 358; A. Schöber, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, *Sonderschriften des*

oesterreichischen archaeologischen Institutes in Wien, Band X, Wien, 1923, 105, Nr. 231; V. Hoffiller und B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 216, Kat. 481; B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 307, cat. 19; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 87–88; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, Zagreb, 2022, 111–112.

69.

CIL III 13360; H. Hofmann, Römische Militärgabsteine der Donauländer, *Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes* 5, Wien, 1905, 60–61, Nr. 48; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 171–174, kat. 369; A. Schober, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, *Sonderschriften des oesterreichischen archaeologischen Institutes in Wien, Band X*, Wien, 1923, 106, Kat. 232; V. Dautova–Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad, 1983, 22, kat. 115; N. Cambi, Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 22, 3. s., 1989, 59–70; J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit 1, Budapest, 1993, 331–332, Nr. 236; M. Mosser, Die Steindenkmäler der legio XV Apollinaris, *Wiener Archäologische Studien* 5, Wien, 2003, 227, Kat. 120; B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 307, cat. 20; B. Migotti, The military stelae of Northern Croatia, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31, Studia Alpium et Adriae I, Ljubljana, 2016, 177–178, nr. 11.

70.

L'Année épigraphique 1928, 0157; J. Klemenc, Nov rimski vojnički napis iz Murse, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 15, 1928, 271–274; D. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek, 1978, 46; V. Dautova–Ruševljan, Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Novi Sad, 1983, 23–24, kat. 134; A. et J. Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla* 25, Ljubljana, 1986, 452, 3103; J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit 1, Budapest, 1993, 330–331, Nr. 235, 1–2; H. Göricke–Lukić, Sjeveroistočna nekropola rimske Murse, Osijek, 2000, 31, 33, kat. 4, 161 (grob 112); B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 307, cat. 13; B. Migotti, The military stelae of Northern Croatia, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and*

the Adriatic, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 31, Studia Alpium et Adriae I, Ljubljana, 2016, 176, nr. 8.

71.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 215, kat. 477; B. Migotti, The Roman Sarcophagi of Siscia, *Arheološki radovi i rasprave* 17, 2013, 194–195; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 23–24; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, Zagreb, 2022, 39–40.

72.

CIL III 15183; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 162, kat. 356; V. Hoffiller und B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, 1938, 217–218, Kat. 483; Z. Gregl, Rimljani u Zagrebu, *Tragovi Rimskog Carstva u gradu i okolici*, Zagreb, 1991, 25; B. Migotti, The Stelae of Northern Croatia, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 309, cat. 35; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 92–93; B. Migotti, Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu, Zagreb, 2022, 117–118.

73.

G. Szabo, Iz prošlosti Daruvara i okolice, *Narodna starina* 11/28, 1932, 83–84.

74.

CIL III 10051; K. Patsch, Die Lika in römischer Zeit, *Schriften der Balkancommission, Antiquarische Abteilung* I, Wien, 1900, 91–93 / K. Patsch, Lika u rimsko doba, Gospić, 1990, 84–86.

75.

CIL III 10250; J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 10, 1909, 175–176, kat. 372; M. Mirković, Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD, *Sirmium I, Archaeological investigations in Syrmian Pannonia*, 1971, 85, cat. 91; M. Mirković, Sirmium – its history from the 1st century AD to 582 AD, *Sremska Mitrovica – Novi Sad*, 2017, 225, cat. 261.

76.

J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 184, kat. 341; V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 236, Kat. 522; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 49–50; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 67–68.

77.

V. Hoffiller und B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, Heft I, *Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb, 1938, 273–274, Kat. 590; B. Migotti, *The Stelae of Northern Croatia*, in N. Cambi and G. Koch (eds.), *Funerary Sculpture of the western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split, 2013, 308, cat. 28; B. Migotti, *The military stelae of Northern Croatia*, in J. Horvat (ed.), *The Roman Army between the Alps and the Adriatic*, *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 31, *Studia Alpium et Adriae* I, Ljubljana, 2016, 179–180, nr. 16; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 113–114; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 141–143.

78.

CIL III, 3015; K. Patsch, *Die Lika in römischer Zeit*, *Schriften der Balkancommission*, *Antiquarische Abteilung* I, Wien, 103–105 / K. Patsch, *Lika u rimsko doba*, *Gospić*, 1900, 94–96; J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, 1907, 181–182, kat. 337.

79.

CIL III, 3985; *L'Année épigraphique* 1999, 01245; Z. Gregl, B. Migotti, *Nadgrobnna stela iz Siska* (CIL III 3985), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 32–33, 2000, 119–164; J. Mander, *Portraits of children on Roman funerary monuments*, Cambridge, 2013, 297, Nr. 654; B. Migotti, *Saxa loquuntur*, *Roman Epitaphs from North–Western Croatia / Rimski epitafi iz sjeverozapadne Hrvatske*, Oxford, 2017, 23–27, 84–88; B. Migotti, M. Šašel Kos, I. Radman–Livaja, *Roman Funerary Monuments of South–Western Pannonia in their Material, Social and Religious Context*, *Archaeopress, Roman Archaeology* 45, Oxford, 2018, 11–13; B. Migotti, *Rimski grobni spomenici jugozapadne Panonije u svome materijalnom, društvenom i religijskom kontekstu*, Zagreb, 2022, 26–28.

am

z

